MONUMENTEN INVENTARISATIEPROJECT

GEMEENTE WOUDENBERG

Drs. D. Cazemier
Drs. B. Olde Meierink

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Woudenberg van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Woudenberg en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden. De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden. In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D. H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van
Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10
2.1 Bodemgesteldheid
2.2 Afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 12
3.1 Vroege bewoning 12
3.2 Ontginning 12
3.3 Grondgebruik 16
3.4 Infrastructuur 17
3.4.1 Wegen 17
3.4.2 Water 17
3.4.3 Spoorwegen 18
3.4.4 Militaire infrastructuur 18
3.5 Nederzettingen 19
3.5.1 Woudenberg 19
3.5.2 Verspreide en bijzondere bebouwing 19

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 22
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 22
4.2 Grondgebruik 22
4.3 Infrastructuur 23
4.3.1 Wegen 23
4.3.2 Water 23
4.3.3 Spoorwegen 24
4.3.4 Militaire infrastructuur 24
4.4 Nederzettingen 24
4.4.1 Woudenberg 24
4.4.2 Verspreide en bijzondere bebouwing 25

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 27

DEEL B INVENTARISATIE 29

1 Stedebouwkundige typologie 30
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 30
1.1.1 Dorpskern vóór 1850: Woudenberg 30
1.1.2 Dorpsgebied 1850-1940: Woudenberg 30
1.1.3 Dorpskern 1850-1940: Woudenberg-Scherpenzeel 31
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 31
1.2.1 Verdedigingswerken: Grebbelinie 31
1.2.2 Buitenplaatsen en landgoederen 31

2 Gebieden met bijzondere waarden 33
2.1 Inleiding 33
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 35
2.2.1 De Grebbelinie 36
2.2.2 Spoorlijn Amersfoort-Kesteren 40
2.2.3 Geerenstein/De Boom 44
2.2.4 De Treek/De Heygraaf 48
2.2.5 Lambalgen/Scherpenzeel 51
2.2.6 Henschoten 54

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 58
3.1 Archeologische terreinen 58
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 58

4 Bouwkundige typologie 59
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 59
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen 59
4.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 60
4.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 60
4.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 60
4.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 60
4.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 62
4.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 62
4.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 62
4.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 63
4.11 Woningen en woningbouwcomplexen 64
4.12 Boerderijen 65
4.14 Bedrijfsgebouwen 66

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 67
5.1 Systematiek 67
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR EN BRONNEN

BIJLAGE

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Woudenberg, die deel uitmaakt van het inventarisatiegebied 'Eemland-Vallei'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met "bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,
Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Woudenberg ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht en maakt in het kader van het M.I.P deel uit van de regio "Eemland en Valleigebied". Het grondgebied wordt aan de Utrechtse zijde begrensd door in het noorden de gemeente Leusden, in het (zuid)westen de gemeente Zeist, in het zuiden de gemeenten Maarn, Leersum en Amerongen, en in het zuidoosten de gemeente Renswoude. In het oosten en noordoosten valt de gemeentegrens verder samen met de provinciegrens. Aangrenzend ligt hier de Gelderse gemeente Scherpenzeel. Sinds 1960, toen een gedeelte van de gemeente -het gebied oostelijk van de Luntersche Beek en zuidelijk van de Stationsweg- werd afgestaan aan de gemeente Scherpenzeel, bedraagt de totale oppervlakte van Woudenberg 3.635 hectare. Het dorp Woudenberg geldt niet alleen als de hoofdplaats van de gemeente, maar is tevens de enige nederzetting in het verder door verspreide bebouwing gekenmerkte gebied.

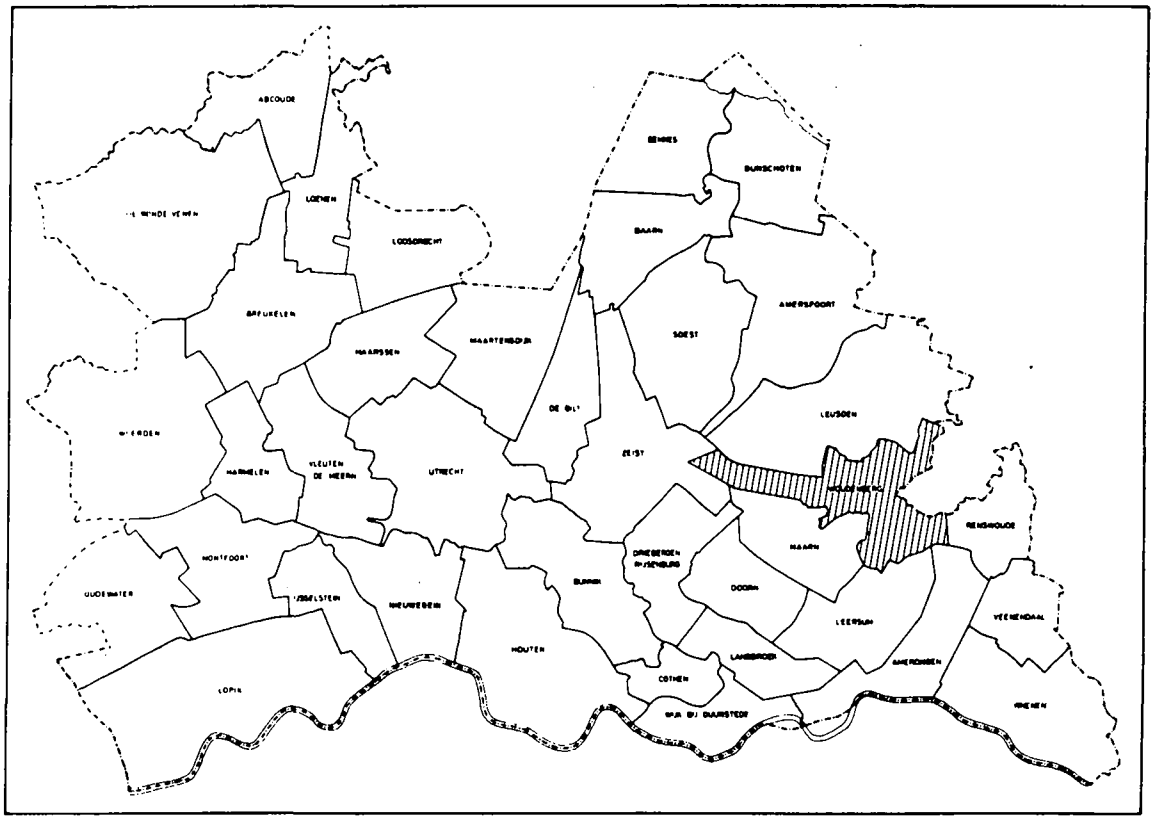

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht.

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

2.1 BODEMGESTELDHEID

De gemeente Woudenberg maakt met uitzondering van het meest westelijke deel, gelegen op de noordoostflank van de Utrechtse Heuvelrug, deel uit van de Gelderse Vallei. Dit van oorsprong glaciale tongbekken werd na het Saalien -de laatste periode van landijsbedekking- opgevuld met afzettingen van uiteenlopende aard. Nadat de laagten tijdens het interglaciale Eemien onder een laag mariene afzettingen kwam te liggen, werd er tijdens het Weichselien -de laatste ijstijd, waarin de ijskap ons land niet meer bereikte- onder invloed van wind en water veel zand van de hogere delen (de stuwwallen aan weerszijden van de Vallei) naar het dal verplaatst. Gelijktijdig met deze afvlakking van het hoofdreliëf ontstond er in de Vallei -en daarmee een groot deel van de gemeente Woudenberg- een uitgebreid microreliëf. Temidden van overwegend oost-west lopende smeltwaterdalletjes vormde zich een onregelmatig patroon van afwisselend hogere en lagere dekzandruggen en -koppen.
Tijdens het Holoceen dat nu nog voortduurt, veranderde er aan de bovengeschetste situatie vrijwel niets meer. De definitieve klimaatsverbetering deed de zeespiegel weliswaar opnieuw stijgen, doch de zee bereikte het grondgebied van Woudenberg ditmaal niet. In grote delen van het gebied bleef daardoor het dekzand aan de oppervlakte liggen. Een uitzondering vormden de laagstgelegen gronden in het oostelijke dekzandlandschap. Kwel vanaf de hogere zandgronden, gepaard aan een van nature toch al slechte afwatering, leidde hier plaatselijk tot een aanzienlijke mate van veenvorming: bosveen dat werd gevormd door de broekbossen die eertijds de lage delen van de Vallei bedekten.
Ten gevolge van de Middeleeuwse ontginningen verdween het bosveen van overwegend geringe dikte echter weer volledig, zodat de gemeente er bodemkundig thans als volgt uitziet. Het westen van Woudenberg -gelegen op de flank van de Heuvelrug- bestaat hoofdzakelijk uit hoge en middelhoge podzolgronden, terwijl de rest van de gemeente voornamelijk door beekeerdgronden met plaatselijk lage en in een enkel geval ook middelhoge of hoge podzolgronden wordt gekenmerkt. Verder treft men ten westen van de dorpskern enige enkeerdgronden (oude bouwlanden) aan. Op de flank van de Heuvelrug ontstonden er door overexploitatie van de hoge schrale zandgronden vanaf de Middeleeuwen plaatselijk ook zandverstuivingen. Na het midden van de vorige eeuw vooral werden deze stuifzanden, waaraan de naam Binnenduinen bij Henschoten nu nog herinnert, door (her)bebossing weer vastgelegd.

2.2 AFWATERING

Wat betreft de afwatering behoort Woudenberg tot het stroomgebied van de Eem. Via de Luntersche Beek -de zuidelijke voortzetting van de rivier de Eem- en de daarop uitmondende zijbeekjes werd het overtollige water vanouds in de richting van Amersfoort afgevoerd. Later zou in dit systeem ook de met de vervening rond

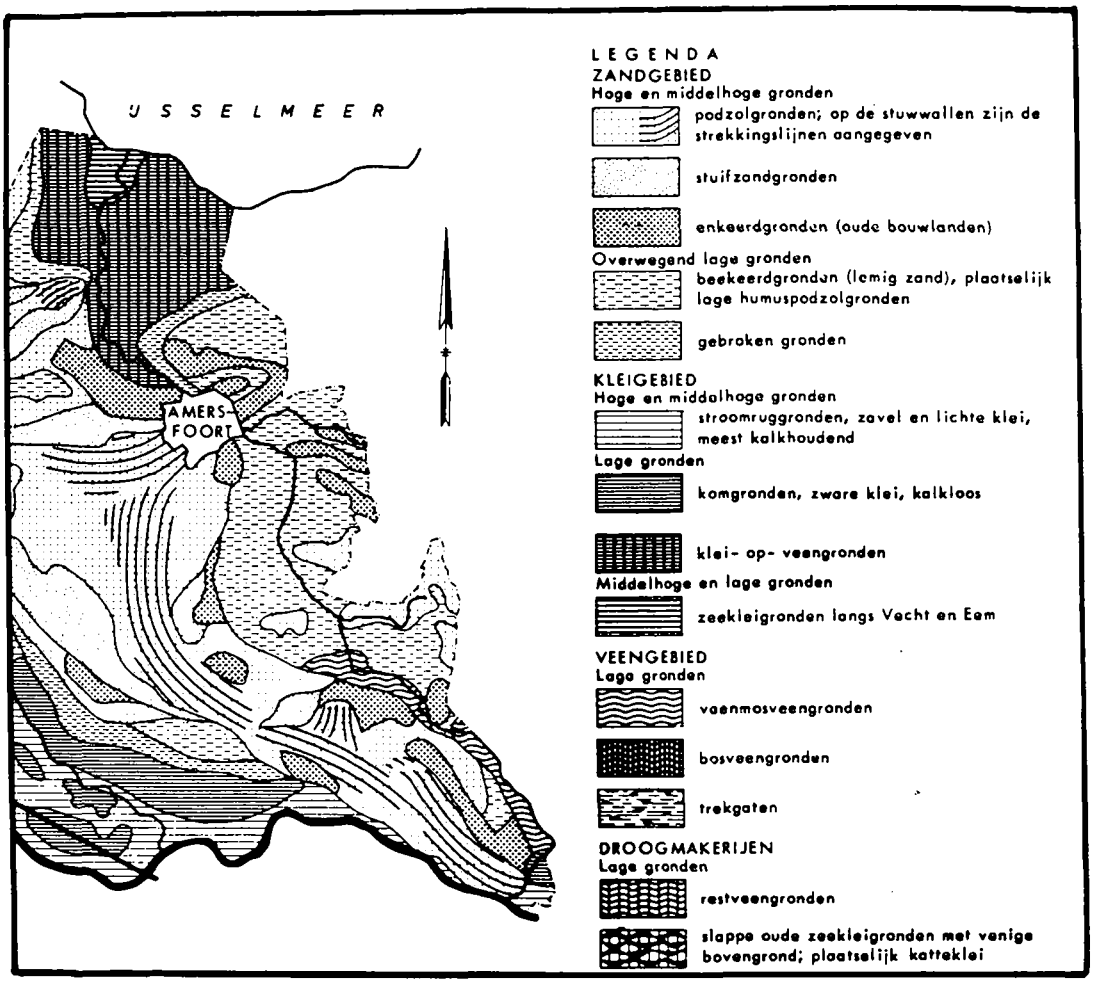

Afb. 2 Bodemgesteldheid gemeente Woudenberg en omgeving.

Veenendaal aangelegde Schoonderbeekse of Woudenbergsche Grift (1545-1549) een rol gaan vervullen. De afvoercapaciteit van de verschillende waterlopen was tijdens de vochtige jaargetijden en bij perioden van grote regenval veelal echter ontoereikend zodat regelmatig grote delen van Woudenberg blank stonden. Bovendien leidde de turfwinning rondom Veenendaal tot het verdwijnen van de natuurlijke waterscheiding in het zuiden van de Gelderse Vallei, wat de afwatering aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw nog eens extra deed verslechteren.
Eerst met het gereedkomen van het Valleikanaal (1937-1939), dat vanaf Veenendaal via Woudenberg en Leusden naar Amersfoort kwam te lopen en speciaal werd aangelegd ter verbetering van de waterhuishouding in het zuiden van de Gelderse Vallei, behoorde de wateroverlast in Woudenberg voorgoed tot het verleden. Binnen de gemeente werden er in het kanaal twee damsluizen aangelegd. De verbeterde waterhuishouding maakte dat met de schaalvergroting in de landbouw later veel van de voor de afwatering inmiddels niet meer noodzakelijk zijnde sloten werden gedempt.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Het gebied van Woudenberg kreeg pas relatief laat permanente bewoning. Bewoningssporen uit de oudheid treft men alleen in het uiterste westen van de gemeente, op de flank van de Heuvelrug aan in de vorm van een tweetal grafheuvels, die met zekerheid uit de jonge Steentijd (5300-2100 v. Chr.) en/of de Bronstijd (2100-700 v. Chr.) dateren. Voor zover gelegen in de Gelderse Vallei bleef Woudenberg tot na het jaar 1000 onbewoond. Eerst in de loop van de elfde eeuw waarschijnlijk werd dit vochtige en met dichte bossen overdekte gebied door kolonisten vanaf de Heuvelrug geleidelijk geoccupeerd en in cultuur gebracht.

3.2 ONTGINNING

Oorspronkelijk maakte Woudenberg deel uit van het omvangrijke "Westerwolt" of Westerwoud. Waar dit bos dat aan het begin van de twaalfde eeuw voor het eerst werd genoemd precies heeft gelegen is niet bekend. Vrijwel zeker echter heeft het bos zich in het noorden uitgestrekt tot Leusden (Lisiduna), en Henschoten -in 777 reeds vermeld als het woud (jachtterrein) Hengistscoto-, in het zuiden tot Ruvoort bij de hofstede Rumelaar, en in het westen tot de heidevelden van Maarn en Maarsbergen. Hoe ver het Westerwoud naar het oosten liep, is met geen mogelijkheid te zeggen. Van een Oosterwoud wordt nergens gesproken.
De oudste ontginningen in het Woud vonden vanaf de elfde eeuw waarschijnlijk plaats op de hogere delen van de Gelderse Vallei. Op de smalle dekzandruggen werden de eerste akkers in de vorm van omheinde, onregelmatige kampen aangelegd, terwijl de boerderijen verspreid op de hellingen van deze ruggen werden gebouwd. Zo kwamen de hoeven waarvan de naamgeving vaak in verband stond met de natuurlijke gesteldheid -vooral het toponiem "laar" (open plek in het bos) komt in het kampenlandschap van de Vallei veel voor- tussen de hoger gelegen akkers en de lagere gronden, die als weidegebied werden benut, in te liggen. Bij het toenemen van de bevolking werden de oorspronkelijke ontginningsboerderijen vaak gesplitst, hetgeen het voorkomen van boerderijnamen met het voorvoegsel Groot en Klein verklaart.
Het proces van de kampontginningen dat vermoedelijk in de twaalfde eeuw onverminderd voortgang vond, kende zijn ruimtelijke neerslag uiteindelijk in een mozaikverkaveling waarin (zeer) onregelmatig gevormde bouwlandkampen, weilanden en heide- of broekgebieden elkaar op korte afstand afwisselden. In een aantal gevallen werd na verloop van tijd rond een groep bouwkampen met de daartussen gelegen weide- en heidepercelen, die aan één eigenaar toebehoorden een grens in de vorm van een greppel en/of een houtwal aangelegd. Hierbij werd in de regel een natuurlijke scheidslijn gevolgd, zoals een beekje of een dalvormige laagte. Zo'n eigendomscomplex, hier kampcomplex genoemd, kreeg vaak een ovale of ronde vorm. De oudste beheers- of kampcomplexen bij Woudenberg waren de erven Rumelaer, (Klein-) Landaas, Davelaar,

Lambalgen en Bruinhorst.
Tijdens een volgende ontginningsfase werd in aansluiting op het kampenlandschap ook de rondom de hogere dekzanden gelegen moerassige zone met broekvelden in ontginning gebracht. Al in de eerste helft van de twaalfde eeuw (1133) werd door de Utrechtse kerk, destijds de eigenaar van het Woud, beoorkond dat een gebied ter grootte van veertig hoeven volgens het zogenaamde "cope-principe" kon worden ontgonnen. Om allerlei redenen bleef de ontginningsactiviteit tot na 1240 echter beperkt tot het graven van de Monnikenwetering en de aanleg van de Monnikendijk: de hoofdstructuren van de cope-ontginning. Korte daarop werd de ontginning vervolgens alsnog uitgevoerd, nu echter niet volgens het -als juridische constructie inmiddels verouderde- "cope-principe" maar op de later gebruikelijke wijze, namelijk tegen jaarlijkse vergoeding. Wel werd er bij de ontginning van de Veertig Hoeven voortgeborduurd op de al aanwezige hoofdstructuur (de Monnikenwetering en -dijk) van de mislukte cope. Bovendien resulteerde de ontginning net als in het geval van cope in een strakke strokenverkaveling.
Zo ontstond er in Woudenberg uiteindelijk -na de Middeleeuwen vonden er uitsluitend nog (keuter-)ontginningen op kleine schaal plaats- een cultuurlandschap gekenmerkt door een combinatie van kampontginningen en opstrek; een opvallend verschijnsel dat in het negentiende-eeuwse verkavelingspatroon nog goed te zien was. Het westelijk deel van de gemeente, Henschoten, dat sinds 1133 in bezit was bij de St Laurens abdij, bestond destijds voor het grootste gedeelte uit heide. De bossen die eertijds het goed bedekten, waren aan het eind van de Middeleeuwen merendeels reeds verdwenen. Dit niet zozeer door ontginning -van de uitgestrekte bisschoppelijke schenking wist de St. Laurens abdij slechts 30 morgen (1 morgen = 0.8). De oudste ontginningen in het Woud vonden vanaf de elfde eeuw waarschijnlijk plaats op de hogere delen van de Gelderse Vallei. Op de smalle dekzandruggen werden de eerste akkers in de vorm van omheinde, onregelmatige kampen aangelegd, terwijl de boerderijen verspreid op de hellingen van deze ruggen werden gebouwd. Zo kwamen de hoeven waarvan de naamgeving vaak in verband stond met de natuurlijke gesteldheid - vooral het toponiem "laar" (open plek in het bos) komt in het kampenlandschap van de Vallei veel voor- tussen de hoger gelegen akkers en de lagere gronden, die als weidegebied werden benut, in te liggen. Bij het toenemen van de bevolking werden de oorspronkelijke ontginningsboerderijen vaak gesplitst, hetgeen het voorkomen van boerderijnamen met het voorvoegsel Groot en Klein verklaart.
Het proces van de kampontginningen dat vermoedelijk in de twaalfde eeuw onverminderd voortgang vond, kende zijn ruimtelijke neerslag uiteindelijk in een mozaikverkaveling waarin (zeer) onregelmatig gevormde bouwlandkampen, weilanden en heide- of broekgebieden elkaar op korte afstand afwisselden. In een aantal gevallen werd na verloop van tijd rond een groep bouwkampen met de daartussen gelegen weide- en heidepercelen, die aan één eigenaar toebehoorden een grens in de vorm van een greppel en/of een houtwal aangelegd. Hierbij werd in de regel een natuurlijke scheidslijn gevolgd, zoals een beekje of een dalvormige laagte. Zo'n eigendomscomplex, hier kampcomplex genoemd, kreeg vaak een

ovale of ronde vorm. De oudste beheers- of kampcomplexen bij Woudenberg waren de erven Rumelaer, (Klein-) Landaas, Davelaar, Lambalgen en Bruinhorst.
Tijdens een volgende ontginningsfase werd in aansluiting op het kampenlandschap ook de rondom de hogere dekzanden gelegen moerassige zone met broekvelden in ontginning gebracht. Al in de eerste helft van de twaalfde eeuw (1133) werd door de Utrechtse kerk, destijds de eigenaar van het Woud, beoorkond dat een gebied ter grootte van veertig hoeven volgens het zogenaamde "cope-principe" kon worden ontgonnen. Om allerlei redenen bleef de ontginningsactiviteit tot na 1240 echter beperkt tot het graven van de Monnikenwetering en de aanleg van de Monnikendijk: de hoofdstructuren van de cope-ontginning. Korte daarop werd de ontginning vervolgens alsnog uitgevoerd, nu echter niet volgens het -als juridische constructie inmiddels verouderde- "cope-principe" maar op de later gebruikelijke wijze, namelijk tegen jaarlijkse vergoeding. Wel werd er bij de ontginning van de Veertig Hoeven voortgeborduurd op de al aanwezige hoofdstructuur (de Monnikenwetering en -dijk) van de mislukte cope. Bovendien resulteerde de ontginning net als in het geval van cope in een strakke strokenverkaveling.

Afb. 3 Verkavelingsstructuur in oostelijk deel van de gemeente Woudenberg

Zo ontstond er in Woudenberg uiteindelijk -na de Middeleeuwen vonden er uitsluitend nog (keuter-)ontginningen op kleine schaal plaats- een cultuurlandschap gekenmerkt door een combinatie van kampontginningen en opstrek; een opvallend verschijnsel dat in het negentiende-eeuwse verkavelingspatroon nog goed te zien was.5 ha.) als bouwland (de Henschoter eng) te gebruiken-, maar vooral door "overbeweiding" waardoor er een snelle degeneratie van het bos optrad. Ook ontstonden zo de in het voorgaande genoemde zandverstuivingen, die eerst in de loop van de negentiende eeuw door de aanplant van bos weer zouden worden vastgelegd.

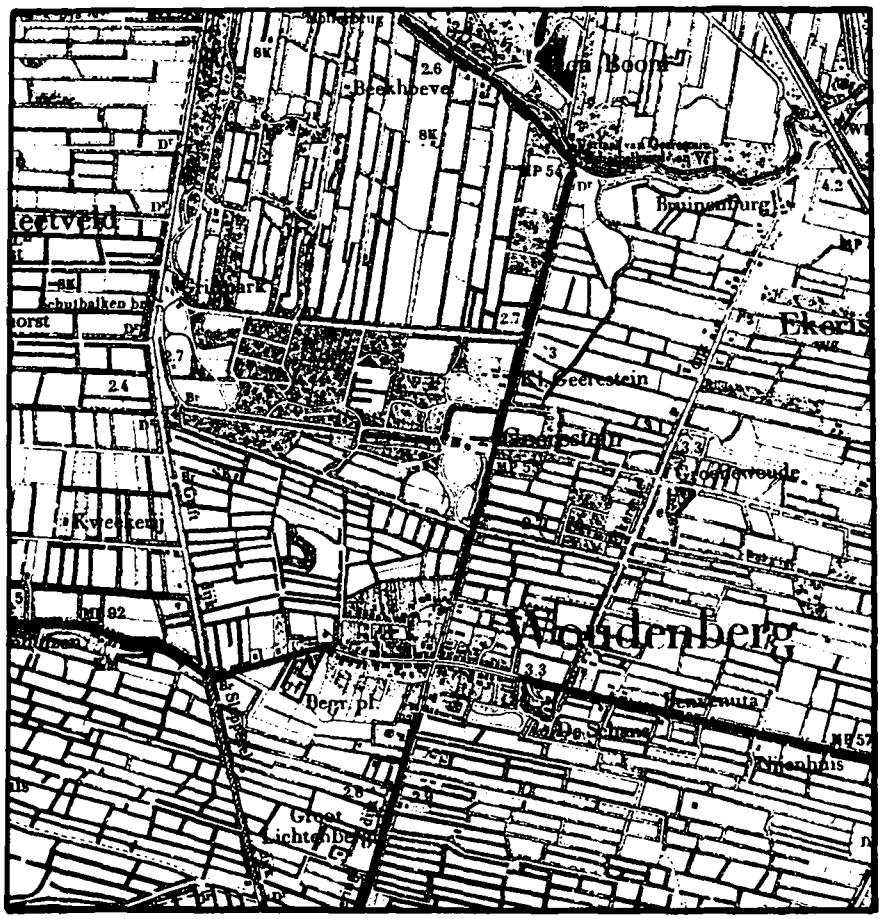

Afb. 4 Strokenverkaveling in Woudenberg (situatie rond 1905)

3.3 GRONDGEBRUIK

Het grondgebruik van Woudenberg werd tot na het midden van de vorige eeuw voornamelijk door de landbouw bepaald. Deze kenmerkte zich door een gemengde bedrijfsvoering waarbij de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw. In het kampenlandschap lagen op de hogere en drogere gronden de oude bouwlanden. Op de meer vochtige gronden in de beekdalen lagen de wei- en hooilanden. De woeste gronden die in gemeenschappelijk bezit waren, werden onder andere gebruikt voor het weiden van vee, het rooien van hout en het steken van veen. Ook in het slagenlandschap van de broeklanden waar met het verdwijnen van het veen eveneens zandgronden aan de oppervlakte kwamen, was het grondgebruik variabel. Al naar gelang de terreingesteldheid trof men er afwisselend gras- en akkerland aan.
Het agrarisch bedrijf in Woudenberg had het in het vroege verleden over het algemeen niet gemakkelijk. Tot aan het einde van de Middeleeuwen leidden de boeren veelal een karig bestaan. Vooral het in de streek regelmatig terugkerende oorlogsgeweld berokkende de landbouw grote schade; het boerenbedrijf werd door plundering en brandstichting regelmatig ontredderd en zo in zijn ontwikkeling lamgelegd.
Na de zorgvolle toestanden in de Middeleeuwen en aan het begin van de zestiende eeuw, diende zich voor de landbouw in Woudenberg vervolgens een lange periode van ontwikkeling aan. In eerste instantie waren het vooral de -vanaf circa 1500- sterk gestegen graanprijzen, die zorgden voor een economische opbloei van het boerenbedrijf. Toen deze omstreeks 1650 weer instortten was het hoofdzakelijk dankzij de opkomst van de arbeidsintensieve tabaksbouw (zie ook Regiobeschrijving) -op het gemengde bedrijf overheerste inmiddels weer de zelfvoorziening- dat de voorspoed voor een belangrijk deel van de bevolking van Woudenberg toch redelijk stand hield. Uiteindelijk wist deze gespecialiseerde bedrijfstak zich als hoofdbron van bestaan nog tot in de eerste helft van de vorige eeuw te handhaven.
Een nieuwe vorm van grondgebruik was aan het begin van de achttiende eeuw de bosbouw, die zich geheel in het westen van de gemeente -op de door heidevelden en zandverstuivingen gekenmerkte oostflank van de Heuvelrug- concentreerde. De initiatieven om de heidevelden om te vormen in bossen kwamen van buiten de landbouw. Boeren bezaten weliswaar voor onder andere het weiden van hun schapen en het steken van plaggen het collectieve gebruiksrecht op de heide, maar het grondeigendom was in de loop der jaren in handen gekomen van de Staat (Domeinen) of grootgrondbezitters. Het vroegere goed Henschoten kwam omstreeks 1830 in bezit van Asch van Wyck, burgemeester van Utrecht, en de Amsterdamse bankier Stoop. Zij lieten vervolgens geleidelijk -en tot na 1850 op vrij bescheiden schaal- de heidevelden ontginnen en met bos beplanten. Het primaire doel hiervan was een verhoging van de grondopbrengst door houtproduktie.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Wegen

Het gebied van de huidige gemeente Woudenberg kende vroeger een eenvoudig wegenpatroon. De eerste primitieve wegen ontstonden op de hogere gronden van de Utrechtse Heuvelrug en de dekzandruggen van de Gelderse Vallei. Na verloop van tijd ontwikkkelden zich hieruit enkele wegen met een zekere doorgaande verkeersbetekenis. In de oost-west richting liep de weg Ede-Renswoude-Scherpenzeel-Woudenberg-Zeist, terwijl in de noord-zuid richting over de flank van de Heuvelrug eerst de weg Amersfoort-Oud-Leusden-Woudenberg-Doorn gereed kwam en later parallel daaraan door de Vallei de weg Amersfoort-Hamersveld-Woudenberg-Maarsbergen.
Al vroeg ontwikkelde zich naast het stelsel van doorgaande wegen in Woudenberg ook een stelsel van lokale wegen, welke de dorps- en verspreide bebouwing onderling en met de omliggende agrarische gebruiksgronden (akkers, gras- en hooilanden, woeste gronden) verbonden. Het verloop van deze wegen was ter plaatse sterk afhankelijk van de natuurlijke gesteldheid en de daarmee samenhangende verkaveling. In het kampenlandschap waren de wegen over het algemeen bochtig en onregelmatig, terwijl die in het slagenlandschap veelal parallel aan de strokenverkaveling liepen en daarmee een rechtlijnig verloop kenden. De wegen op de flank van de Heuvelrug waren vaak niet meer dan bochtige karresporen waarvan het verloop zich -onder invloed van onder andere de zandverstuivingen- regelmatig wijzigde.
De begaanbaarheid van zowel de doorgaande als de lokale wegen in Woudenberg was vroeger over het algemeen slecht. In de natte jaargetijden en bij perioden van grote regenval waren de wegen regelmatig (vrijwel) onbegaanbaar. In deze situatie kwam voor het eerst daadwerkelijk enige verbetering toen tijdens de eerste helft van de vorige eeuw een begin werd gemaakt met het verharden van wegen. Merendeels echter zouden de wegen tot na 1850 als slecht of tenminste moeilijk begaanbaar te boek blijven staan; alleen de genoemde drie hoofdwegen kenden omstreeks het midden van de vorige eeuw geheel of ten dele bestrating.

3.4.2 Water

Het verkeer te water heeft in de ontwikkeling van Woudenberg nimmer een grote rol gespeeld. De stromen en beken in het gebied waren door hun bochtige en ondiepe karakter van nature niet bevaarbaar. Eerst toen rond het midden van de zestiende eeuw de Schoonderbeekse Grift (de huidige Woudenbergsche Grift) die vanaf de Emminkhuizerberg bij Veenendaal via Woudenberg en Leusden naar Amersfoort liep werd aangelegd, was er enig scheepvaartverkeer mogelijk.

Na afloop van de vervening van de Ginkelse en Rhenense venen waartoe de Grift werd aangelegd (zie Regiobeschrijving), liep het onderhoud aan deze vaarweg echter snel weer terug. Was er aan het begin van de vorige eeuw met de zogenaamde platboomde schuiten nog vaarverkeer mogelijk met Leusden, rond 1850 was er vanwege te laag water en vooral ook slecht onderhoud op de Grift in het geheel geen scheepvaart meer mogelijk.

3.4.3 Spoorwegen

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich aan in Woudenberg met het gereedkomen van de spoorlijn Utrecht-Arnhem-Duitsland in 1845. Deze zogenaamde "Rhijnspoorweg" die door het uiterste zuiden van de gemeente kwam te lopen had in of nabij Woudenberg evenwel geen halteplaats en was zodoende voor de ontwikkeling van het gebied van geen betekenis.

3.4.4 Militaire infrastructuur

Naar aanleiding van een onderzoek over de mogelijkheden die de moerassige gesteldheid van de Gelderse Vallei zou kunnen bieden tegen een aanval uit het oosten op Holland of het Sticht, werd aan het eind van de zestiende eeuw aanbevolen tussen Rhenen en Amersfoort een verdedigingslinie met daarin vier schansen aan te leggen. Van deze linie (beschansing) kwam in 1590 echter alleen de schans te Woudenberg gereed. Een militair succes zou dit vierkante verdedigingswerk, met aanvankelijk twee en later vier bastions, in de praktijk niet blijken te zijn: bij nadering van de Spaanse troepen in 1629 sloeg de bezetting op de vlucht, waardoor de vijand zonder slag of stoot achter de linie kon komen.
Nadat aan het einde van de zeventiende het idee van het formeren van een verdedigingslinie in de Gelderse Valllei onder hernieuwde belangstelling was komen te staan, werd tussen 1742 en 1755 dwars door Woudenberg -de schans was als verdedigingswerk inmiddels afgeschreven- de zogenaamde liniewal of liniedijk aangelegd. Deze overwegend in noord-zuid richting lopende dijk vormde de hoofdstructuur van de natte verdedigingslinie die zich vanaf het zuiden van de Gelderse Vallei tot aan de Zuiderzeekust in het noorden uitstrekte en bekend werd als de Grebbelinie (zie Regiobeschrijving).
Op het grondgebied van Woudenberg lagen aan de oostzijde van de liniedijk drie inundatiekommen, onderling gescheiden door in het noordoosten de Roffelaarskade en in het zuidoosten het acces van Lambalgen. In het kader van de uitbreiding en modernisering van de linie kwamen vervolgens in 1793 en 1799 respectievelijk nog de werken te Lambalgen (een aan de overzijde van de Grift gelegen, in de keel open redoute) en op de Roffelaarskade (een borstwering dwars op de kade, met op korte afstand daarvan, links en rechts, een soort half-bastions) gereed.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Woudenberg

Het dorp Woudenberg ontstond waarschijnlijk in de loop van de elfde eeuw als een kleine kampontginning op een boven het veendek uitstekende dekzandrug. Het achtervoegsel "-berg" is hiermee meteen ook verklaart. Met het groeien van de bevolking werden de boerderijen -Woudenberg was aanvankelijk een zuiver agrarische nederzetting- in de eerste plaats langs de doorgaande weg Ede-Woudenberg-Zeist (de huidige Dorpsstraat/Voorstraat) geplaatst, hetgeen het dorp zijn eertijds langgerekte hoofdstructuur verschafte. Daarnaast verrees er haaks op deze bebouwing in lagere dichtheid bebouwing aan de doorgaande weg Amersfoort-Woudenberg-Maarsbergen (thans de Geeresteinselaan/Maarsbergseweg) en later ook langs een aantal straten in de directe omgeving van de oude dorpskerk: de Burgwal, de Kerkstraat, de Middenstraat, de Schoolstraat en de Schoutstraat.

Bestond de bebouwing van Woudenberg aanvankelijk (vrijwel) geheel uit boerderijen, later verrees er in toenemende mate ook niet-agrarische bebouwing in het dorp. De oude dorpskern kreeg hierdoor steeds minder een uitgesproken dorpskarakter. Temidden van de boerderijen nam de niet-agrarische bebouwing bestaande uit woningen, winkels, café's en andere voorzieningen -zoals onder andere de dorpsschool en het gerechtsgebouw- steeds vaker een beeldbepalende positie in. Desondanks bleef het merendeel van de Woudenbergse bevolking tot na het midden van de vorige eeuw voor zijn bestaan aangewezen op de landbouw of de daarmee verbonden bedrijvigheid zoals het wolkammen of weven.

3.5.2 Verspreide en bijzondere bebouwing

Boerderijen

Het grondgebied van de huidige gemeente Woudenberg werd al vroeg gekenmerkt door een uitgebreide verspreide bebouwing. Met uitzondering van het westelijke Heuvelruggebied, waar slechts een enkele verspreide hoeve -de vroegere bisschoppelijke hof "Groot Heijnschoten"- werd aangetroffen, trof men vanaf de Middeleeuwen overal in het gebied verspreid staande boerderijen aan. Veel van de oorspronkelijke ontginningsboerderijen in het kampenlandschap werden bij het toenemen van de bevolking gesplitst. Dit verklaart het reeds eerder vermelde voorkomen van boerderijnamen met het voorvoegsel Groot en Klein, zoals bijvoorbeeld Groot en Klein Egdam en Groot en Klein Lambalgen. De meeste boerderijen werden in de loop der eeuwen, en dan vooral in de negentiende eeuw, gemoderniseerd. Daarbij werd het uiterlijk van de gebouwen vaak grondig gewijzigd. De oorspronkelijke naamgeving bleef meestal wel onveranderd. zo treft men nu nog namen aan als Bruinenburg, Davelaar, Hoevelaar, Landaas, Oudenhorst en Rumelaar.

Kastelen

Naast zijn vele boerderijen kende Woudenberg nog een ander soort verspreide bebouwing die in omvang weliswaar geringer, maar qua uiterlijke verschijningsvorm minstens zo opvallend was. Het betreft hier het voorkomen van een aantal adelijke en versterkte huizen. In totaal hebben er in Woudenberg vijf sloten gestaan, terwijl er verder adelijke huizen waren op het oude erf Rumelaar en de buitenplaats Lambalgen.

Wanneer het eerste slot Woudenberg dat ten westen van het huidige gemeentehuis en ten zuiden van de begraafplaats heeft gestaan werd gebouwd, is niet bekend. Wel weten we dat Johan van Woudenberg het in 1313 zou hebben hersteld en dat het in 1352 werd gesloopt. Op de kaart van Woudenberg van 1717 wordt een een omgrachte ronde aanleg aangegeven. Het tweede slot Woudenberg moet in de buurt van de tegenwoordige Burgwal hebben gestaan. Dit aan het begin van de vijftiende eeuw door Willem van Colverschoten gebouwde huis is eveneens reeds lang verdwenen. Het derde slot Woudenberg, genoemd Groenewoude werd rond 1408 door Willem van Groenewoude op enige afstand ten noordoosten van het dorp gebouwd. Het uit 1696 daterende bouwhuis bleef gespaard toen het huis zelf in 1838 werd afgebroken. De kasteelplaats is nog herkenbaar aan een deel van vierkante grachtenaanleg. Iets ten zuiden van dit gebouw, aan het begin van een laan, bevindt zich een 18de eeuws inrijhek. Deze laan was de zuidelijke begrenzing van een eind 17de of begin achttiende eeuws lanenstelsel. Het vierde slot van Woudenberg, (Groot) Lichtenberg bestaat ook niet meer. Dit aan de Maarbergseweg gelegen huis was in 1494 als riddermatig huis bekend en werd waarschijnlijk tussen 1752 en 1772 gesloopt. Het kasteel en voorplein met langgerekt bouwhuis tegenover het kasteel zal te midden van rechthoekige lanenstructuur. Een deel van het bouwhuis bleef tot 1955 bewaard. Het enige slot dat thams nog resteert is is Geerestein. Dit "vijfde slot van Woudenberg" was een Stichts leengoed en zou al vóór 1400 zijn ontstaan en haar naam te danken hebben aan de gerende kavel waarop het werd gestichtop een ghebben bestaan. Haar naam dankt het aan het "gerende" perceel waarop het kasteel werd gebouwd. Deze karakteristieke kavelvorm is nog steeds de hoofdstructuur van Geerestein. Het oorspronkelijke U-vormige gebouw werd rond 1645 voorzien van een uitgebouwd voorhuis. Een eeuw later, omstreeks 1740 kreeg het huis een monumentale gepleisterde Lodewijk XIV-gevel. Ook het voorplein ontving door de verbouw van het rechterbouwhuis en de bouw van een tegenhanger aan de linkerzijde een monumentaler aanzicht Waarschijnlijk rond 1700 was rond het huis al een formeel park aangelegd waarvan de hoofdstructuur en het zogenaamde grandcanal bewaard bleef toen hety landgoed na de aankoop van de buitenplaats in 1834 door Jhr. Van Hooft een landschappelijk karakter kreeg. Met deze verlandschappelijking dienen we ook de gedaantewisseling die het huis en de bouwhuizen in verband te brengen. Het eveneens op het landgoed gelegen Klein Geerestein (1838) is een zonderling gebouw: een dwarshuisboerderij voorzien van vele vensters en diepe rondboognissen met daar tegen aangebouwd een Neo-Gothische toren (1849), die later gepleisterd werd.

Een andere buitenplaats is het zogenaamde Witte Huis aan de vroegere weg naar Utrecht. Deze buitenplaats bezit nog haar

oospronkelijke bijgebouwen. Als laatste noemen we de zogenaamde "Koepel van Stoop". In 1840 liet de eerder genoemde grootgrondbezitter en ontginner J.B. Stoop op de top van de Heuvelrug een koepel bouwen, mogelijk van de hand van Zocher, de bouwer van het eerste beursgebouw in Amsterdam. De koepel stond eertijds vrij op de kale heuveltop, vanwaar men een fraai vergezicht op Amersfoort en de Gelderse Vallei had. Door de begroeiing op de helling van de Heuvelrug is dit uitzicht er nu echter niet meer. De koepel was vanaf de Zeisterweg te bereiken via een aan een gebogen laan.Het vormt een onderdeel van het landgoed De Hoogt-De Laagt onder de gemeente Maarn.

Pyramide van Austerlitz

Een zeer bijzonder bouwwerk vormt de zogenaamde pyramide van Austerlitz op de Heuvelrug in het westen van Woudenberg. Het was in de Franse tijd (1804) dat generaal Marmont, die op de plek van het huidige dorp Austerlitz het legerkamp Camp Napoleon leidde, opdracht gaf tot de oprichting van een gedenkteken ter ere van keizer Napoleon. Het moest door zijn omvang de aandacht trekken en "de ziel van het nageslacht verheffen". Gekozen werd voor een pyramide van aarde, bedekt met graszoden, en voorzien van een houten obelisk op de top. Vreemd genoeg werd de keizers naam officieel nooit aan de pyramide gegeven.
Na Marmont's vertrek uit ons land gelastte Lodewijk Napoleon dat het monument de herinnering moest bewaren aan de overwinning die Napoleon op 2 december 1805 bij Austerlitz in Monrovië op de Russen en Oostenrijkers behaalde. De houten obelisk op de top had echter geen lang bestaan. Door droogte traden er verzakkingen op en de naald kwam steeds schever te staan, om in 1808 uiteindelijk gesloopt te worden. Na de Napoleontische tijd geraakte ook de pyramide, die inmiddels van een aantal stenen gedenkplaten was voorzien, ernstig in verval. Eerst in 1893 vond er in opdracht van de toenmalige eigenaar, de heer De Beaufort een grondige restauratie plaats. De obelisk werd nu uit steen opgetrokken.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

Afgezien van de voortzetting of voltooiing van een aantal van de bovenvermelde ruimtelijke ontwikkelingen, blijken er zich tot aan het midden van de vorige eeuw in Woudenberg geen veranderingen van betekenis te hebben voorgedaan. De topografische kaart toont hoe omstreeks 1850 nog altijd het Middeleeuwse ontginningspatroon duidelijk aanwezig was en het agrarisch grondgebruik als vanouds domineerde. Ook het nederzettingspatroon met slechts één enkel dorp en verder verspreide bewoning wordt (nagenoeg) onveranderd weergegeven, evenals het patroon van wegen en waterlopen. Het westelijk deel van de gemeente blijkt ondanks de uitbreiding van het bosareaal nog altijd in de eerste plaats uit heide en grote zandverstuivingen te bestaan.

4.2 GRONDGEBRUIK

Ook na 1850 zou de landbouw in Woudenberg de belangrijkste vorm van grondgebruik blijven. Hoewel het agrarisch bedrijf in 1940 nog altijd hoofdzakelijk een gemengd karakter droeg, viel er ten opzichte van het verleden binnen de agrarische bedrijfsvoering toch een duidelijke verandering waar te nemen. Waar aanvankelijk de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw, kwam later -en dan vooral na het midden van de vorige eeuw- de akkerbouw juist steeds meer in dienst van de veeteelt te staan. De opbrengsten van het in omvang teruglopende akkerland -vooral de lager gelegen bouwlanden werden in deze periode omgezet in grasland- waren nu in de eerste plaats voor het vee bestemd.
Deze ontwikkeling wordt geïllustreerd door de opkomst van de eerste industriële bedrijvigheid in Woudenberg. Ten behoeve van de melkverwerking werd tegen het einde van de vorige eeuw de coöperatieve zuivelfabriek opgericht, die van aanvang aan goed liep en met zijn centrale ligging in het zuidelijk deel van de Vallei een uitgebreid rayon bestreek. Verder werd in 1909 de Coöperatieve Boerenleenbank en Handelsvereniging "Woudenberg-Maarn" opgericht. Dit bedrijf dat veevoer, granen, kunstmest brandstoffen, etc. aan klanten in de wijde omgeving leverde, profiteerde vooral van de aanwezigheid van de spoorwegverbinding met Amersfoort. Was het bedrijf aanvankelijk op meerdere plekken in zowel als buiten de gemeente gevestigd, met de komst van de vrachtwagen concentreerde het snel groeiende bedrijf zich aan het begin van de jaren dertig geheel nabij het station Woudenberg-Scherpenzeel.
Als tweede belangrijke vorm van grondgebruik ontwikkelde de bosbouw zich na het midden van de vorige eeuw zeer voorspoedig. Binnen een tijdsbestek van vijftig jaar werd de bebossing van vrijwel het gehele westelijke deel van Woudenberg gerealiseerd. Slechts enkele restantjes heide ten zuiden en westen van de pyramide van Austerlitz lieten wat dit betreft op zich wachten tot na de laatste eeuwwisseling. Met name de familie De Beaufort was in de periode na 1850 actief op de oostflank van de Utrechtse

Heuvelrug. Deze kocht in het gebied ten zuiden van Amersfoort (zie ook Leusden) een groot aantal bezittingen, waaronder veel onverdeelde markegronden op, om deze vervolgens te ontginnen en grotendeels met bos te beplanten. Uiteindelijk ontstond zo het (gedeeltelijk in de gemeente Woudenberg gelegen) uitgestrekte en vooral door zijn fraaie bosaanleg bekende landgoed Den Treek-Henschoten.
Een nieuwe vorm van grondgebruik tenslotte diende zich kort na de laatste eeuwwisseling aan in de vorm van de systematische zandwinning. Hoewel er voordien voor privedoeleinden plaatselijk ook al wel enig zand zal zijn afgegraven, was het in deze periode dat er ten behoeve van de verbetering van de Grebbelinie in het westen van Woudenberg voor het eerst op grote schaal zand werd gewonnen. Een activiteit die uiteindelijk zou resulteren in het ontstaan van het Henschotermeer.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Wegen

Het wegenpatroon van Woudenberg onderging tijdens de periode 1850-1940 geen wijzigingen van betekenis. De wegen die vanouds als de belangrijkste verbindingen golden, zouden dat in 1940 nog altijd zijn. Nieuwe hoofdwegen kwamen er niet tot ontwikkeling. Een verbetering voor het wegverkeer was wel het toenemende aantal wegverhardingen. Niet alleen de grote hoofdwegen maar ook diverse kleinere landwegen waren voortaan gedurende het gehele jaar goed begaanbaar. Met name oud-burgemeester De Beaufort speelde hierbij een belangrijke rol. Door zijn initiatief werden in de jaren 1912-1913 vele kilometers onbegaanbare binnenweg veranderd in goede sintelwegen.

4.3.2 Water

Het scheepvaartverkeer in en door de gemeente Woudenberg behoorde als vermeld in 1850 reeds tot het verleden. De aanleg van het Valleikanaal (1937-1949), waarmee aan het einde van de periode 1850-1940 een begin werd gemaakt, bracht hierin geen verandering. Dit kanaal dat vanaf de Neder-Rijn in het zuiden tot aan de Eem in het noorden van de Gelderse Vallei werd aangelegd, diende uitsluitend voor de verbetering van de afwatering in de Vallei. Binnnen de gemeente Woudenberg volgde het kanaal grotendeels de oude loop van de Luntersche Beek, waarvan de capaciteit ter plaatse aanzienlijk werd vergroot. Alleen het meest zuidelijke deel van het kanaal werd geheel nieuw gegraven.

4.3.3 Spoorwegen

Was de komst van de "Rhijnspoorweg" in 1845 van geen enkele betekens voor de ontwikkeling van Woudenberg, anders was dat met de aanleg van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren-Keulen in 1886. Deze lijn die de gemeente in de noordwest-zuidoost richting doorsneed, had op enige afstand ten westen van de oude dorpskern een station. Vooral de landbouw en de daaarmee samenhangende bedrijvigheid profiteerden van het nieuwe snelle vervoermiddel. Zowel de zuivelfabriek "De Vooruitgang" als na verloop van tijd ook de landbouwcoöperatie "Woudenberg" vestigden zich nabij het station. Ook de woonbebouwing van de weg Woudenberg-Scherpenzeel gaf ter hoogte van het kruispunt met de spoorlijn spoedig een aanzienlijke verdichting te zien (zie Nederzettingen).

4.3.4 Militaire infrastructuur

De betekenis van de Grebbelinie nam gedurende de periode 1850-1940 sterk af. Werd de linie in de Vestingwet van 1874 met het oog op continuering van het onderhoud nog opgenomen als de "Stelling van de Gelderse Vallei", kort daarop werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 zelfs geheel gedeclasseerd. waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie tercht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer in staat van verdediging brengen. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten schuilplaatsen. Slechts hier en daar was er een betonnen kazemat in de frontlijn aanwezig. Tegenstand werd er bij de Duitse inval overigens niet lang geboden; het dreigement de stad Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan als Rotterdam was aanleiding de strijd al na vijf dagen te staken. In het kader van de operatie Panterstellung werden betonnen bunkers gebouwd waaronder een aan het Valleikanaal even ten noorden van de Stationsweg Na de tweede wereldoorlog had de Grebbelinie militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste vestingwerken officieel opgeheven.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 Woudenberg

Het dorp Woudenberg gaf tussen 1850-1940 een aanzienlijke groei te zien. In de oude dorpskern was er vrijwel uitsluitend sprake van uitbreiding door verdichting van de bestaande bebouwing en veranderde er structureel gezien nagenoeg niets. Daarbuiten echter was er sprake van een sterke mate van uitbreiding door opstrek langs de hoofdwegen Zeist-Woudenberg-Scherpenzeel en -in minder sterke mate- Amersfoort-Woudenberg-Maarsbergen. Verder kwam er ook langs de Ekris een vrij

omvangrijke nieuwbouw tot stand.
De meest opvallende ontwikkeling was die van de bebouwing langs het wegvak Woudenberg-Scherpenzeel. Niet alleen reikte de opstrek vanaf de oude dorpskern hier beduidend verder dan in de andere richtingen, tevens nam de bebouwingsdichtheid minder snel af. De oorzaak hiervoor moet voor een belangrijk deel gezocht worden in de vestiging van het station Woudenberg-Scherpenzeel op ongeveer twee kilometer van het dorpscentrum van Woudenberg. De aanleg van de spoorlijn en de bouw van het station in 1886 waren zowel in economisch als in ruimtelijk opzicht van grote betekenis voor de verdere ontwikkeling van Woudenberg. De op de landbouw geörienteerde bedrijvigheid concentreerde zich steeds meer in de nabijheid van het station (zie Agrarisch grondgebruik), hetgeen hun het mogelijk maakte een groot rayon te bestrijken en zo te floreren. Van dit nieuwe "centrum van bedrijvigheid" ging op haar beurt weer een stimulans uit tot verdere ontwikkeling van het spoorweggebied. Voornamelijk ging het hier om woningbouw die niet alleen aan de Spoorweg zelf (het tracé van de hoofdweg) maar ook langs zijwegen als de Landaasweg en de nabijgelegen Laagerfseweg plaaatsvond.
Zo kon het gebeuren dat Woudenberg aan het einde van de periode 1850-1940 in feite twee dorpskernen telde: het rondom het kruispunt van hoofdwegen (in de volksmond de Poort genoemd) gegroepeerde oude centrum en de nieuwe -overigens veel kleinere- kern nabij het station. Deze waren onderling met elkaar verbonden door de lineaire bebouwing van de weg Woudenberg-Scherpenzeel. Op het gebied van de voorzieningen speelde de nieuwe kern evenwel geen enkele rol. Voor haar boodschappen of het bezoeken van kerk, school of cafe was de bevolking van oostelijk Woudenberg in 1940 nog altijd aangewezen op de oude dorpskern of het nabijgelegen Scherpenzeel.

4.4.2 Verspreide en bijzondere bebouwing

Tijdens de periode 1850-1940 viel er in Woudenberg een verdere toename van de verspreide bebouwing waar te nemen, ook nu weer vooral in het gebied van de Gelderse Vallei. De nieuwbouw in het buitengebied die meer dan voorheen langs doorgaande wegen kwam te staan, droeg in 1940 nog altijd hoofdzakelijk een agrarisch karakter. Dit ondanks het feit dat er na verloop van tijd ook een toenemend aantal woningen in het gebied verrees. Aan de Brinkkanterweg verrrees in het eerste kwart van de 20e eeuw een gereformeerd zaalkerkje. De stichting van dit gebouw heeft echter geen bebouwingsconcentratie ten gevolge gehad.
In de gemeente Woudenberg ontstonden rond 1900 een aantal vrijstaande villa's met grote tuinen, die men als buitenplaatsen zou kunnen beschouwen. Zoals de in 1974 gesloopte villa "De Schans" op de uit 1629 daterende hiervoor behandelde schans. De parkaanleg van deze door de familie Hooft van Geerestein gebouwde villa is in grote lijnen nog aanwezig. De villa Benevenuta verderop aan de Stationsweg werd als dokterswoning gebouwd. Aan de Geeresteinseweg werd ter plaatse van het tegenwoordige gemeentehuis lag de buitenplaats Laanzicht. het tegenover gelegen nog bestaande Nijenheim werd gebouwd door een notaris.

Ten westen van Woudenberg ontstonden aan de Zeisterweg twee buitenplaatsen: De Heygraeff en Constantiahoeve of De Viersprong. werd in 1905 de buitenplaats "De Heygraeff" ingericht. Van de oorspronkelijke structuur van dit voormalige buiten resteert thans nog het hoofdgebouw,de portierswoning en de aan haar functie onttrokken oprijlaan en eeen deel van de beplanting. In 1965 werd er op het buiten een zwakzinnigeninrichting gevestigd, waarna het circa 6.5 hectare metende terrein voor een groot deel werd bebouwd.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In de oorlogsjaren 1940-1945 wist ook Woudenberg zich niet aan het strijdgewoel te onttrekken. Diverse huizen en boerderijen liepen in deze periode schade op. Het meest sprekende voorbeeld van materiële schade vormde ongetwijveld de situatie rond het kruispunt "De Poort" midden in Woudenberg. Om de opmars van de Canadezen te vertragen bliezen de Duitsers dit pleintje tegen het einde van de oorlog op waarbij er een diep gat ontstond en de omringende bebouwing bestaande uit woningen, een garagebedrijf, een café en het oude postkantoor zwaar beschadigd werd. Tijdens de wederopbouw werd het oude centrum vervolgens geheel opnieuw ingericht.
Later was het vooral de sterke uitbreiding van het dorp Woudenberg die opviel. Door de aanleg van nieuwbouwwijken heeft het dorp thans een veel compacter uiterlijk dan in het verleden het geval was. De kruisvormige structuur van de oude dorpskern is geheel opgegaan in de nieuwbouw. Het jongere oostelijke deel van het dorp daarentegen blijkt zijn oorspronkelijke structuur in de vorm van een langgerekte lintbebouwing met ter hoogte van het voormalige station een kleine kern grotendeels wel te hebben behouden.
Wat betreft de infrastructuur veranderde er sinds 1940 vrij weinig in Woudenberg. De kwaliteit van de meeste wegen verbeterde weliswaar aanzienlijk, doch nieuwe verbindingen kwamen er vrijwel niet tot stand. De enige uitzondering vormt de A12, die parallel aan de spoorlijn Utrecht-Arnhem door het uiterste zuiden van de gemeente kwam te lopen. Het patroon van waterlopen onderging geen wijzigingen van betekenis.
Tenslotte moet nog gewezen worden op de verandering die het cultuurland van Woudenberg na 1940 heeft doorgemaakt. Speciaal betreft het hier de gebied van de Gelderse Vallei, waar vooral de verdergaande verbetering van de waterhuishouding landschappelijk voor ingrijpende wijzigingen heeft gezorgd. Met het realiseren van de gewenste ontwatering werd een veel intensiever gebruik van veel tot voor kort te natte en slechts extensief te gebruiken gronden mogelijk. Vooral in het oosten van Woudenberg leidde dit tot een vergaand proces van kavelvergroting. Het westelijke deel van de Gelderse Vallei kent nog wel enkele gebieden met een niet of nauwelijks veranderde verkaveling.

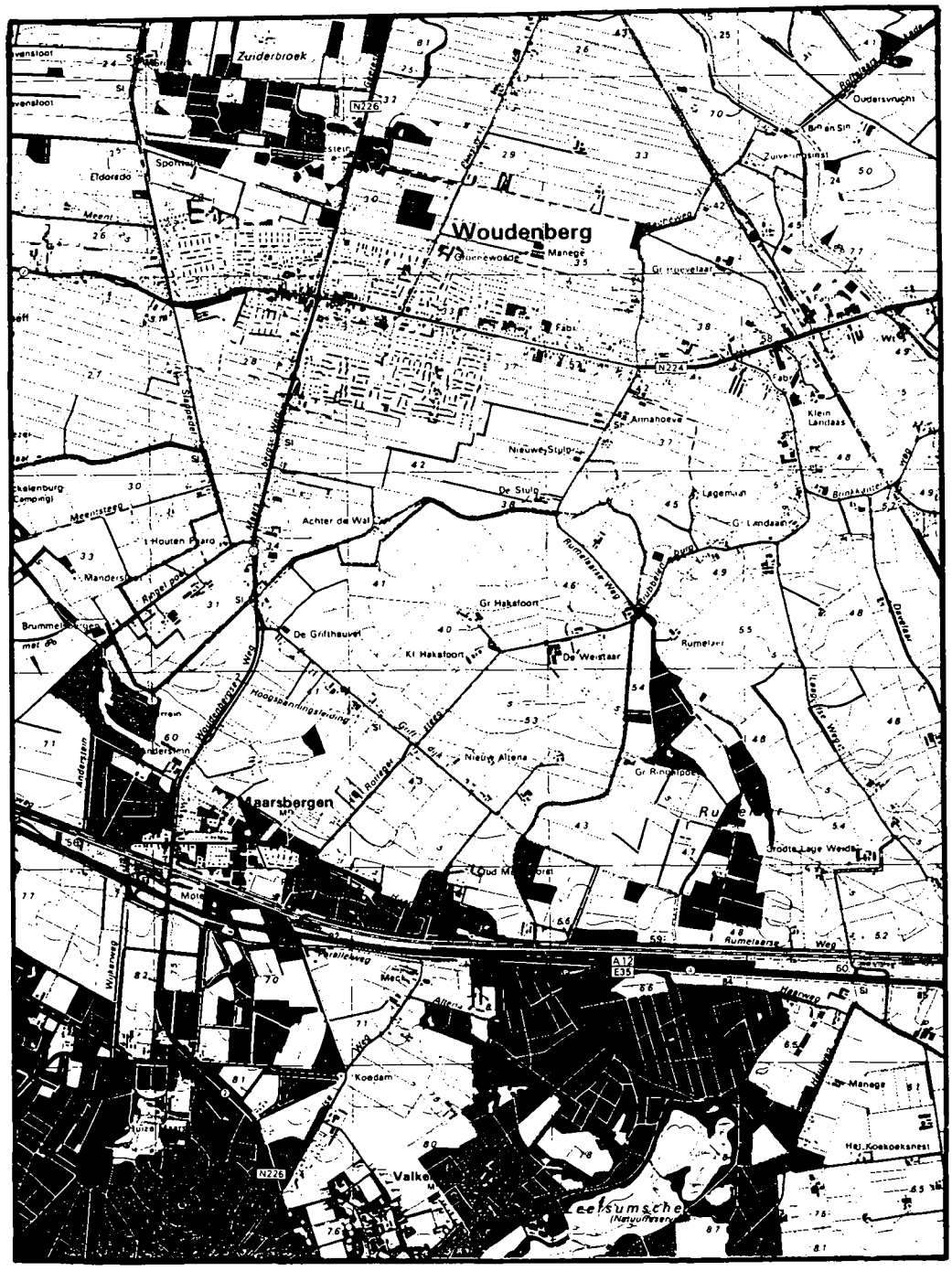

Afb. 5 Kern van Woudenberg anno 1989

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

1.1.GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM.

1.1.1 Dorpskern voor 1850: Woudenberg

Het dorp Woudenberg heeft weinig van haar oorspronkelijk agrarische karakter behouden. De bebouwing, veelal boerderijen, (Woudenberg was aanvankelijk een zuiver agrarische nederzetting) concentreerde zich in de eerste plaats langs de doorgaande weg Ede-Woudenberg-Zeist (de huidige Dorpsstraat/Voorstraat) hetgeen het dorp zijn eertijds langgerekte hoofdstructuur verschafte. Daarnaast verrees haaks hierop, in lagere dichtheid, bebouwing aan de doorgaande weg Amersfoort-Woudenberg-Maarsbergen (thans de Geeresteinselaan/ Maarsbergseweg). Hoewel de thans door nieuwbouw omsloten oude dorpskern nog altijd een redelijke hoeveelheid historische bebouwing kent, is er in dit deel van het dorp in de loop der jaren toch veel van de oorspronkelijke bebouwing verdwenen. Ook het straatprofiel is -zeker in het centrum van het dorp- niet altijd vrijgebleven van wijzigingen, waardoor de aantasting van de historisch-ruimtelijke dorpskarakteristiek plaatselijk extra groot is. Bewaard is gebleven het door een sloot omgeven vierkante kerkhof, waarop de middeleeuwse maar in de 19de een 20e eeuw verbouwde N.H.Kerk. Het 'omgrachte' kerkhof heeft met bebouwing aan de overzijde van Middenstraat, Schoolstraat en Burgwal nog haar karakteristieke dorpsstructuur behouden.

1.1.2 Dorpsgebied 1850-1940: Woudenberg

Het dorp Woudenberg is ten gevolge van bebouwing in de negentiende en vooral de twintigste eeuw sterk gegroeid. In stedebouwkundig opzicht kan daarbij onderscheid gemaakt worden tussen de voor-oorlogse bebouwing, die vooral het karakter had van een geleidelijke, niet-planmatige verdichting binnen en opstrek aan de rand van de bestaande dorpskern, en de na-oorlogse bebouwing, die in de eerste plaats het stempel draagt van planmatig aangelegde woningbouwcomplexen met een sterke mate van uniformiteit, maar zonder veel samenhang met de historisch-ruimtelijke structuur.
Het voor-oorlogse Woudenberg, waartoe we ons verder zullen beperken, kan feitelijk in twee hoofddelen worden onderscheiden: de verdichting van de oude dorpskern (onder 1.1.1. beschreven) met zijn langgerekte hoofdstructuur langs de Dorpsstraat/ Voorstraat en de zich na 1900 steeds voortkruipende lintbebouwing langs de Stationsweg, Geeresteinselaan en Maarsbergseweg. Langs deze laatste weg vindt men nog het restant van bebouwing van vrijstaande villa's zoals Maarsbergseweg 13 uit 1918 en nr.20-22 uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Het gemeentehuis kwam in 1928 op de plaats van de villa Laanzicht. Het park werd veranderd in een plantsoen.

1.1.3 Dorpskern 1850-1940: Woudenberg-Scherpenzeel

De meest opvallende ontwikkeling op stedebouwkundig gebied was die van de bebouwing langs het wegvak Woudenberg-Scherpenzeel.De aanwezigheid van het station Woudenberg-Scherpenzeel op ongeveer twee kilometer van het dorpscentrum van Woudenberg heeft tot een weinig planmaitige ontwikkelingen geleid. De aanleg van de spoorlijn en de bouw van het station in 1886 waren zowel in economisch als in ruimtelijk opzicht van grote betekenis voor de verdere ontwikkeling van Woudenberg. De op de landbouw geörienteerde bedrijvigheid in de vorm van de Cooperatie aan de Parallelweg en de Zuivelfabriek 'De vooruitgang' en andere bedrijvigheid concentreerde zich steeds meer in de nabijheid van het station, hetgeen hun het mogelijk maakte een groot rayon te bestrijken en zo te floreren. Van dit nieuwe "centrum van bedrijvigheid" ging op haar beurt weer een stimulans uit tot verdere ontwikkeling van het spoorweggebied. Voornamelijk ging het hier om woningbouw in de vorm van een serie middenstandswoningen. Deze bebouwing bevindt zich niet alleen aan de Spoorweg zelf (het tracé van de hoofdweg) maar ook langs zijwegen als de Landaasweg en de nabijgelegen Laagerfseweg. De bebouwing is zeer divers van karakter. Deze kleine bebouwingskern heeft na 1940 in feite geen wijzigingen van betekenis ondergaan. Weliswaar is de bebouwing van woningen en bedrijven verder toegenomen, enige centrumfuncties zijn er in dit deel van Woudenberg evenwel nimmer tot ontwikkeling gekomen. De opheffing van de spoorlijn in de jaren zeventig heeft er voor gezorgd dat het kerntje thans eigenlijk weinig meer is dan een opvallende verdichting in opstrekkende bebouwing langs de weg Woudenberg-Scherpenzeel.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Verdedigingswerken: Grebbelinie

Op het grondgebied van Woudenberg ligt de in 1745 aangelegde Grebbelinie. Aan de oostzijde van de liniedijk lagen drie inundatiekommen, onderling gescheiden door de in het noordoosten gelegen Roffelaarskade en in het zuidoosten gelegen acces van Lambalgen. Tot de uitbreiding en modernisering van de linie behoren de in 1793 en 1799 ontstane werken te Lambalgen, bestaande uit een aan de overzijde van de Grift gelegen, in de keel open redoute en op de Roffelaarskade een borstwering dwars op de kade, met op korte afstand daarvan, links en rechts, een soort half-bastions. De linie wordt verder beschreven onder GBW WDB 1.

1.2.2 Buitenplaatsen en Landgoederen

De gemeente Woudenberg kent een respectabel aantal buitenplaatsen en landgoederen. Op de flank van de heuvelrug liggen de landgoederen Henschoten (inclusief de pyramide van Austerlitz). Het betreft hier een complex van productiebossen. Aansluitend aan de zuiden hieraan het in de jaren '30 van de vorige eeuw naar plannen van Zocher in opdracht van J.B. Stoop aangelegd landschapspark van De Hoogt en De Laagt. Deze

buitenplaats ligt voor het grootste deel onder de gemeente Maarn. Op de hoek van Doornse en Zeisterweg ontstond in 1897 de buitenplaats Constantiahoeve nu de Viersprong geheten.
Veel westelijker ontstond aan de oude weg Utrecht-Woudenberg de buitenplaats het Witte Huis. Dit complex, bestaande uit meerdere bijgebouwen, ligt te midden van loof- en naaldbossen met een geometrische laanstructuur.
Ten westen van het dorp ligt op de overgang van de heuvelrug naar de de vallei. Een uitloper van het landgoed De Treek met een aantal boerderijen die als 'point de vue' voor zichtlanen dienden. Aan de zuidzijde van de Zeisterweg sluit hier de jonge buitenplaats De Heygraaff aan.
Ten noorden van het dorp ligt de buitenplaats Geerestein. De hoofdstructuur van deze buitenplaats voegt zich naar de stroken verkaveling van het gebied. Huis en bijgebouwen zijn haaks op de noordzuidgerichte Geeresteinselaan gericht. De formele 17de eeuwse aanleg werd in de jaren '30 van de vorige eeuw in een landschappelijke stijl veranderd. Drager van de structuur van het landgoed is het 'grand canal' uit het begin van de vorige eeuw. In 1838 werd het uitgebreid met Groenwoude aan de Ekris. Ook hier is hoofdstructuur nog geometrisch van karakter. Een landschappelijke aanleg bezit de buitenplaats De Boom, die voor het grootste deel onder de gemeente Leusden is gelegen. De bijgebouwen zijn aan de overzijde van de Geeresteinselaan in Woudenberg gelegen.
In het zuidoosten van de gemeente zien we de aanleg van de buitenplaats Lambalgen. Het herenhuis is sinds 1953 verdwenen, maar het in landschappelijke stijl aangelegde park, binnen de geometrische hoofdstructuur, bepaald de inrichting van het landschap. De relatie met het omringende hoevenlandschap komt tot stand door een groot lanenstelsel, die de verbinding vormen met pachtboederijen. Aan de Oostzijde sluit het landgoed Lambalgen aan op het landgoed Scherpenzeel, waarvan het hoofdelement onder de Gelderse gemeente, het huis met door Van Lunteren aangelegd park uit 1859, is gelegen. In de vorige eeuw vormden Lambalgen en Scherpenzeel een geheel. Op de grens van Scherpenzeel en Woudenberg is het buitentje Beekhorst gelegen.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied, de geïnventariseerde objecten alsmede de belangrijkste structuren conform de legenda.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;

1.3 **markering/dominante situering**: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw/landschapsinrichting**: de intrinsieke kwaliteit van stedebouw en/of landschapsinrichting;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting

Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.
Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE WOUDENBERG

In de gemeente Woudenberg zijn zes gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:
1. Grebbelinie.
2. Spoorlijn Amersfoort-Kesteren.
3. Geerestein-De Boom.
4. De Treek-De Heygraaf.
5. Lambalgen-Scherpenzeel.
6. Henschoten.

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit de achttiende-eeuwse linie. Bij het tweede gaat het om het tracee van de spoorlijn Amersfoort- Kesteren uit 1885 en de 'stationsbuut' langs de weg Woudenberg-Scherpenzeel. Het derde gebied betreft het gebied met de buitenplaatsen en landgoederen Geerestein en De Boom en sluit aan op het bijzondere gebied LEU GBW 1. Bij het vierde gebied gaat het om de een gedeelte van het landgoed De Treek en de buitenplaats de Heygraaf en sluit aan op het gebied LEU GBW 2. In het zesde geval gaat het om een gebied ten westen van de Doornseweg. waarin het landgoed Henschoten en de buitenplaats De Viersprong of Constantiahoeve. Tot dit gebied hoort ook de pyramide van Austerlitz. Het gaat over in het GBW MRN 3. Het gebied van bijzondere waarde GBW 5 betreft het gebied van de buitenplaats en landgoed Lambalgen alsmede het landgoed Scherpenzeel. Het gebied gaat over in een gebied met een potentieel gebied van bijzondere waarde onder Scherpenzeel waarin de buitenplaats Scherpenzeel en het buitentje Beekhorst.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WDB GBW 1
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : De Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : 30 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
aantal MIP-objecten : 2
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.
Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en men maakte een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd. Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.
Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd waren op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Woudenberg kwamen er met het oog op de verdediging van het Sticht en Holland tegen een aanval vanuit het oosten al vroeg diverse vestingwerken tot stand. Zo werd in 1590 de schans Woudenberg, het oudste verdedigingswerk in de Gelderse Vallei, aangelegd. Dit rechthoekige werk had aanvankelijk twee, diagonaalsgewijze tegenover elkaar gelegen bastions. Later kreeg het ook bastions op de andere twee hoeken. Tussen 1742 en 1755 werd vervolgens -de schans was inmiddels afgeschreven- in het kader van de Grebbelinie dwars door Woudenberg de liniedijk of liniewal aangelegd. Op het grondgebied van Woudenberg lagen aan de oostzijde van deze dijk drie inundatiekommen, onderling van elkaar gescheiden door in het noordoosten de Roffelaarskade en in het zuidoosten het acces van Lambalgen. Met de uitbreiding en modernisering van de linie kwamen er later aan de komkeringen twee nieuwe werken tot stand. Te Lambalgen werd in 1793 aan de overzijde van de Grift (thans gemeente Scherpenzeel), tegenover de plaats waar in de liniewal één der "Spaanse redouten" stond, een in de keel open redoute aangelegd. En aan de Roffelaarskade bouwde men in 1799 een voorpost die bestond uit een borstwering dwars op de kade, met op korte afstand daarvóór, links en rechts, een soort half-bastions.
Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Woudenberg weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken kwamen te staan. De linie heeft het in de oorlog zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks nog altijd een dominant en karakteristiek element in het landschap van de Vallei en -in engere zin- Woudenberg. De liniedijk verkeert over het algemeen nog in (zeer) goede staat, hoewel er in de buurt van de brug in de weg Woudenberg-Scherpenzeel plaatselijk sprake is van aantasting van het dijkprofiel. Van het werk te Lambalgen zijn nog slechts restanten aanwezig, terwijl de voorpost op de Roffelaar vrijwel geheel is verdwenen. Men treft in Woudenberg thans nog een aantal bunkers aan die in de linie zijn ingegraven.

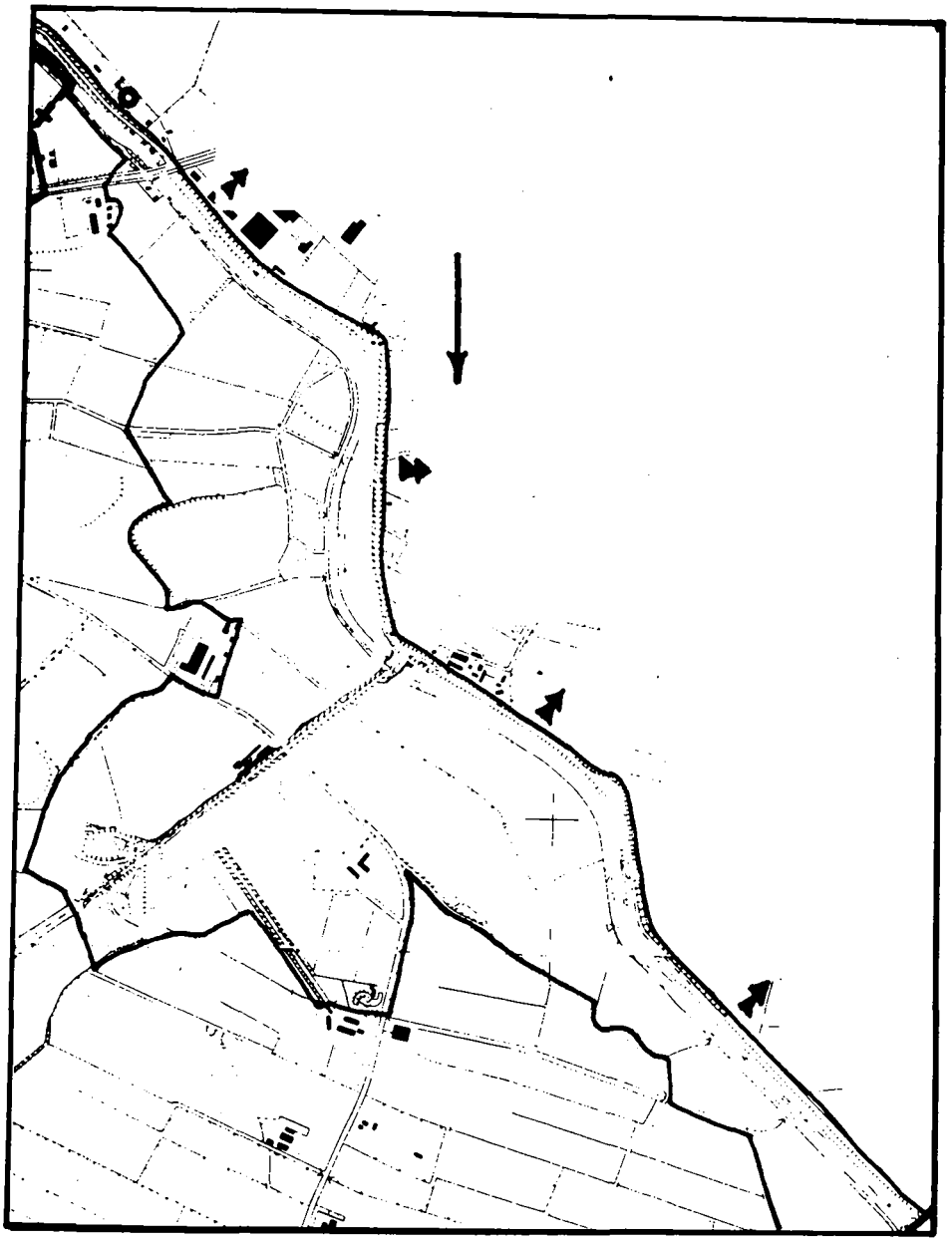

Afb. 6 De Grebbelinie.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WDB GBW 2 (zie kaart)
inventarisatiegebied: Eeemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : Spoorlijn Amersfoort-Kesteren
gebiedstype : spoorweg tracée
inv. datum : 30 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht :
literatuur/bronnen : Deys 1986

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het traject van de voormalige spoorlijn Amersfoort-Kesteren wordt in combinatie met de aanliggende spoorwegbebouwing en kunstwerken zoals bruggen, viaducten e.d. grotendeels als waardevol gebied aangemerkt. Dit gebied strekt zich uit over de gemeenten Leusden, Woudenberg, Amerongen en Veenendaal. Als noordelijke begrenzing wordt de achtergrens van de bebouwing aan de noordzijde van de Leusbroekerweg genomen. In het zuiden wordt de begrenzing gevormt door de spoorlijn Utrecht-Arnhem onder de gemeente Amerongen.
Na de opening in februari 1886 floreerde de lijn Amersfoort-Kesteren direct al goed, zowel wat het reizigersverkeer als het goederenvervoer betreft. In de jaren 1889-1893 vonden er enkele aanpassingen plaats op de stationsemplacementen van Amersfoort en Kesteren. Deze maakten een nog effectiever treinverkeer mogelijk,

ondermeer direct doorgaande treinen van Amsterdam via Amersfoort en Kesteren naar Nijmegen en daarna eventueel Duitsland (Keulen). In 1921-'22 werd vervolgens het baanvak Amersfoort-Woudenberg dubbelspoors gemaakt. Tevens werd er bij De Haar een spoorboog aangelegd voor aansluiting op de N.R.S.-lijn Utrecht-Arnhem. Voor zover bekend is deze boog echter nooit in gebruik gesteld, met uitzondering van één keer militair vervoer.
De periode van de tweede wereldoorlog werd de spoorlijn, naar later zou blijken, fataal. Bij de gevechten in mei 1940 werden er langs de gehele lijn vernielingen aangebracht. Zo werd ondermeer de Rijnbrug om strategische redenen door de gealieerden vernield. Eind 1940 waren de brug en andere geschonden delen van de lijn weer provisorisch hersteld, zodat weer naar Kesteren gereden kon worden. Vele inwoners van de Gelderse Vallei maakten in de oorlog gebruik van de spoorlijn, die al gauw de bijnaam "De Kersenlijn" kreeg, om in de Betuwe voedsel te gaan halen. Regelmatig echter lag het treinverkeer stil ten gevolge van sabotage-activiteiten uit het verzet en van gealieerde zijde.
Op 18 september 1944 reed de laatste trein van Amersfoort naar Rhenen. Enkele dagen later werd de Rijnbrug gebombardeerd en ernstig beschadigd. Voorjaar '45 vernielden de Duitsers de brug bij hun aftocht definitief. Ook de brug bij De Haar over de lijn Utrecht-Arnhem werd opgeblazen. Twee vitale punten van de lijn Amersfoort-Kesteren waren daarmee weggevaagd. Na de oorlog werd spoedig met het herstel van het Nederlandse spoorwegnet begonnen en in oktober 1945 reden weer de eerste goederentreinen tussen Amersfoort en Woudenberg. In 1946 werd vervolgens de brug bij De Haar hersteld, zodat treinverkeer -inclusief reizigersvervoer- naar Rhenen opnieuw mogelijk werd. Pogingen om ook de Rijnbrug te herstellen liepen, waarschijnlijk om financiële redenen, echter op niets uit.
In de eerste helft van de jaren vijftig werd het traject Rhenen-Kesteren opgebroken. Het goederenvervoer op de lijn tussen Amersfoort en Rhenen zou worden gehandhaafd. Amersfoort-Kesteren (in feite dus Amersfoort-Rhenen) was daarmee een lokaalspoorweg voor goederenvervoer geworden. Het goederenvervoer van Amersfoort naar Veenendaal en Rhenen werd in mei 1972 stilgelegd. Vanaf die maand reden de treinen niet verder dan Woudenberg. Vervolgens werd de lijn verder ingekort tot het traject Amersfoort-Leusden. Vanaf 1972 werden de rails van het gedeelte tussen De Haar en Leusden opgebroken. Bewaard bleef het verhoogde baanvak dat een belangrijke visueel element in het landschap is gebleven.
Aan de Spoorlaan staat het woongedeelte van het stationsgebouw in hollandse-rainassancestijl. Het stationsgedeelte is intussen afgebroken. Naast dit pand staat een bijgebouw. Voor het grootste deel heeft men kunnen volstaan met gelijkvloerse kruisingen. Voor de bewaking van deze overwegen zijn wachthuizen of overwachters-woningen bewaard gebleven. Deze huizen hebben een karakteristieke verschijningsvorm met op de gevel een gewit vlak met het nummer van het wachthuis. In de inventarisatie zijn de wachthuizen nr. 40 aan de Stationsweg, nr. 39 aan de Brinkkanterweg. Het wachthuis nr. 38 had een iets afwijkende functie om dat we hier te maken hebben met een ongelijkvloerse kruising d.m.v. een viaduct. Deze laatste is niet opgenomen in de inventarisatie.
In Woudenberg waar de komst van de spoorlijn ondermeer de

nederzettingsontwikkeling sterk beïnvloedde (zie voorgaande) treft men op en aan de oude lijn Amersfoort-Kesteren (en later Amersfoort-Rhenen) thans nog de volgende objecten aan: Het stationskoffiehuis op de hoek van de Stationsweg en de Spoorlaan (niet opgenomen), Stationsweg 257, De Woudenbergse Coöperatie (Parallelweg 2) uit 1938, De Melkfabriek 'De volharding (Stationsweg 160) eveneens uit 1938. Een rij herehuizen (Stationsweg 166-176), Het herenhuis Leitshem (Stationsweg 188) gebouwd door de veehandelaar Hendrik Schimmel in 1915, etc. De combinatie van spoorwegtracee met stationsbuurt in deze vorm is vrij uitzonderlijk zodat een aanwijzing tot Gebied van Bijzondere Waarde te rechtvaardigen is.

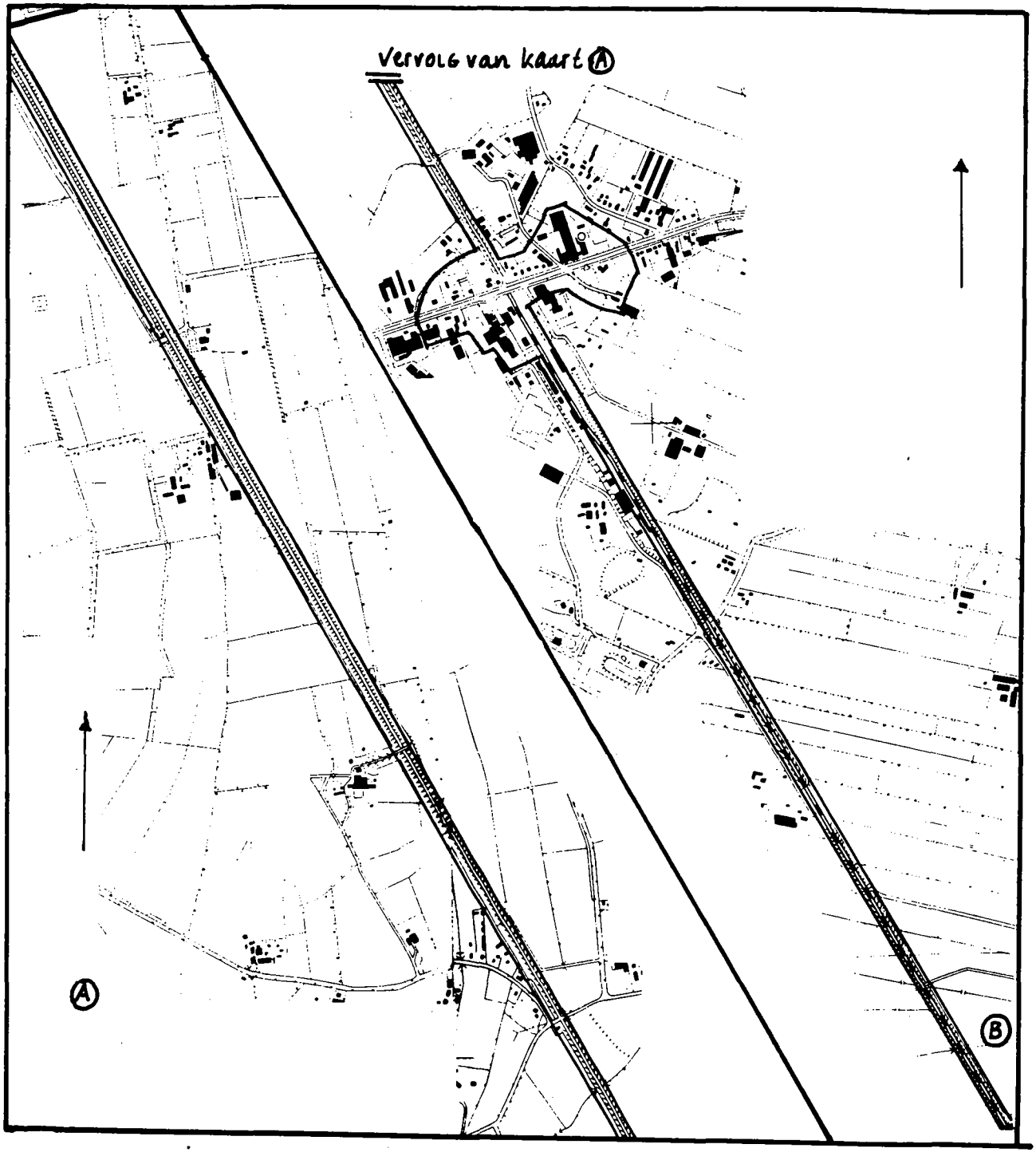

Afb. 7 Spoordijk Amersfoort Kesteren.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WDB GBW 3
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : Geerestein, De Boom
gebiedstype : buitenplaatsengebied
inv. datum : 30 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/ B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 20
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Beaufort 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met Bijzondere Waarde betreft het ten noorden van het dorp gelegen gebied waarin de buitenplaatsen Geerestein, Groenwoude en De Boom zijn gelegen. De laatste buitenplaats ligt voor het grootste deel onder de gemeente Leusden. De buitenplaats De Boom omvat onder de gemeente Woudenberg een relatief smalle strook waarin het complex Geersteinselaan 77-81 de bij de buitenplaats behorende bijgebouwen omvat: Het koetshuis (nr.81) en de boerderij met vrijstaande jachtkamer uit het begin van de 20e eeuw.
Het gebied behoort tot een gordel van de buitenplaatsen en landgoederen in de gemeenten Amersfoort, Leusden, Woudenberg en Maarn. In de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei vindt men een enigszins aaneengesloten gordel van

zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein/ Groenwoude, Henschoten, De Viersprong en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg) en De Laagt, De Hoogt etc. De landgoederen- en buitenplaatsengordel kreeg met name vanaf de achttiende eeuw gestalte, toen welgestelden in toenemende mate belangstelling kregen voor het gebied van de Utrechtse Heuvelrug als woonomgeving. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Verder waren de natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht. De buitens die zo -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteelgestalte kregen, omvatten soms ook boerderijen die hun landerijen in het beekdal van de Luntersche of Heiligenbergerbeek hadden.
De huidige buitenplaats Geerestein ontstond uit het oude slot Geerestein, dat als Stichts leengoed al vóór 1400 zou hebben bestaan. Het adelijke huis behoorde oorspronkelijk toe aan het geslacht Geerestein. Vroeg in de vijftiende eeuw ging het over naar het geslacht Van Zuylen van Nyvelt om vervolgens vanaf de zeventiende eeuw door huwelijk en overlijden meerdere malen van eigenaar te wisselen: ondere andere de families Van der Vecht, Van Lynden, de Marez en Van Rechteren.
Geerestein dankt zijn naam te danken hebben aan de 'gerende' kavelvorm waarop het werd gesticht. Deze karakteristieke kavelvorm is nog steeds de hoofdstructuur van Geerestein.
Het oorspronkelijke U-vormige gebouw uit de zestiende eeuw, werd rond 1645 voorzien van een uitgebouwd voorhuis. Uit dezelfde tijd dateert ongetwijfeld de klassicistische tuinaanleg die, hoewel rond 1840 verlandschappelijkt, nog de structuur van aanleg rond het huis bepaald. Een eeuw later, omstreeks 1740 kreeg het huis een monumentale gepleisterde Lodewijk XIV-gevel. Ook het voorplein ontving door de verbouw van het rechterbouwhuis en de bouw van een tegenhanger aan de linkerzijde een monumentaler aanzicht.
In de jaren '30 en '40 van de vorige eeuw ontving de buitenplaats haar tegenwoordige verschijningsvorm. Na de aankoop van de buitenplaats in 1834 door Jhr. Van Hooft kreeg het park van Geerestein een enigszins landschappelijk karakter. De 17de eeuwse grachtenaanleg rond het huis werd vergraven. paden werden kronkeling gemaakt en solitaire bomen werden geplant.
Met deze verlandschappelijking dienen we ook de gedaantewisseling die het huis en de bouwhuizen in verband te brengen. Op de buitenplaats met zijn fraaie parkaanleg (gebogen lanen en loofbosbegroeiing) en zichtas op de Woudenbergsche Grift kwam kort voor het midden van de vorige eeuw ook nog het opvallende Klein Geerestein gereed: een uit 1838 daterende boerenwoning met daartegenaan een gepleisterde stenen toren. Het huis met zijn vele vensters en venstertjes in diepliggende rondboognissen heeft weinig weg van de gebruikelijke boerderijbebouwing in Woudenberg. De zorgvuldig uit geslepen stenen opgetrokken muren komen van de hand van de lokale metselaar Van Lunteren. De bovenverdieping deed vroeger dienst als kerkzaal. In 1849 werd tegen dit huis,

uit dezelfde steen een neo-Gotische toren gebouwd, welke later gepleisterd werd. In het Geerensteinse archief komen verder geen bijzonderheden voor over de boerderij en de toren. Zij fungeren als coulissen of 'zetstukken' in de verlandschappelijkte aanleg. Dit geldt ook een aantal witgepleisterde gebouwen zoals het westelijk van het huis zelf gelegen 'kinderhuisje', de achtergelegen stal met tempelfront en de beide boerderijen Zuiderpark 18 en 20 uit respectievelijk 1837 en 1846. Het park van Geerestein beslaat het zuidelijke deel van het gebied tussen de Geeresteinselaan, die als toegangslaan fungeert, en Woudenbergse Grift. Centraal element hierin wordt gevormd door een Grand Canal dat pas in de tijd van Hooft werd aangelegd. Op deze oost-westgerichte laanstructuur staat haaks een deel langs de Woudenbergse Grift gelegen met een gebogen laan. Het geheel heeft aan de westzijde een visuele relatie met het hierna te bespreken GBW WDB 4.
In 1838 werd Geerestein uitgebreid met de aan de Ekris gelegen ridderhofstad Groenewoude. Het huis werd afgebroken maar het uit 1696 daterende gepleisterde bouwhuis bleef gespaard, evenals een hoog toegangshek met gepleisterde hekpijlers uit de 18de eeuw. Deze vormt de afsluiting van een van de oost-west gerichte laanstructuren. Een gebogen laan, door een landschappelijk aangelegd terrein verbindt de Ekris met de Geeresteinselaan.
De Ekris, waaraan ook Groenwoude is gelegen is een noordzuid gerichte tweezijdige boerderijstrook. De Ekris is een middeleeuwse ontginningsbasis en als zodanig nog herkenbaar. De afwisseling van de laanbeplanting van Geerestein en Groenwoude geeft het gebied een coulissenachtig karakter. Twee van de hier gelegen boerderijen versterken dit karakter. Ten eerste is dit het nu vernieuwde Ekris 55 , een 17de eeuws boerderijtje dat in de vorige eeuw door de Hoofts van Geerestein werd voorzien van een zuilenportiek op de verdieping en een witte pleisterlaag. Ekris 77 is een langhuisboerderij met haaks gesitueerde 'herenkamer' (?). Dit ensemble, voorzien van baksteendecoratie, vormt als ware een visuele 'vernauwing'van de weg.
Deze boerderij is in detaillering gelijk aan de boerderij Geeresteinselaan 77, tegenover de ingang van de buitenplaats De Boom en zal gebouwd zijn door een lid van de familie De Beaufort, bezitter van de landgoederen De Treek en De Boom. Dit laatste landgoed vormt de afsluiting van de Ekris aan de noordzijde langs de Lunterense Beek Het landhuis en park van de Boom daterend uit 1879 zijn onder de gemeente Leusden zijn gelegen, maar de bijgebouwen zijn gegroepeerd ten zuiden van de Geeresteinselaan tegenover de oprijlaan van het huis. Gezien de visuele relaties van de buitenplaatsen met de omringende gebied is gekozen het geheel als gebied van bijzondere waarde aan te merken en het een eenheid te laten vormen met het bijzondere gebied GBW LEU 1.

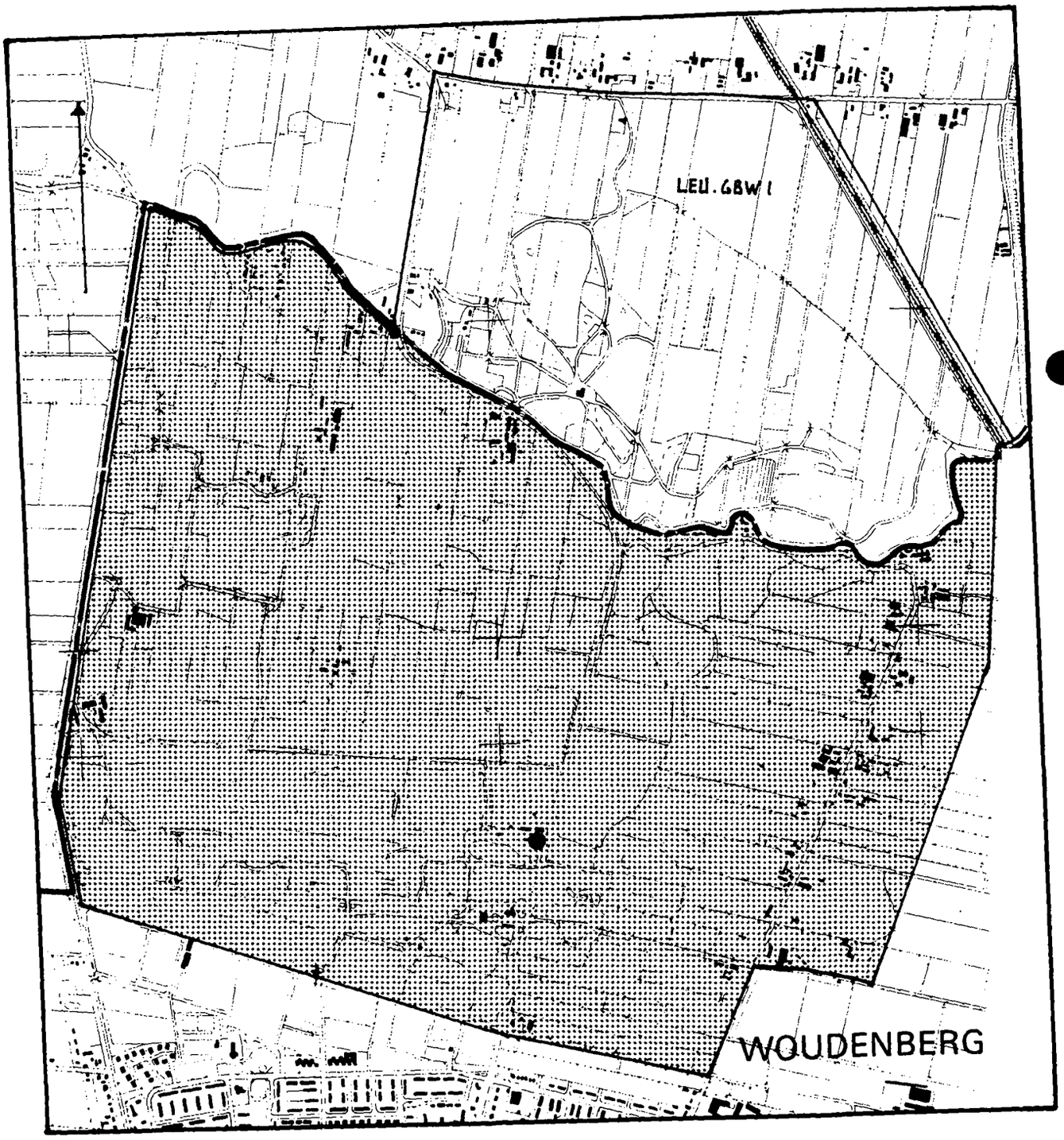

Afb. 8 Buitenplaatsen Geerestein en De Boom

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: WDB GBW 4
inventarisatiegebied	: Eemland en Vallei
gemeente	: Woudenberg
naam	: De Treek-Heygraaf
gebiedstype	: buitenplaatsengebied
inv. datum	: 30 november 1991
inventarisator	: D. Cazemier/B. Olde meierink
aantal MIP-objecten	: 8
kwalificatie	: provinciaal
beschermd gezicht	: nee
literatuur/bronnen	: Perks, De Treek

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt op de flank van de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol zouden kunnen worden aangemerkt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek (gemeente Leusden en Woudenberg) en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg).
Ze maakt deel uit van veel groter minder aaneengesloten gordel waartoe ook De Boom, Geerestein, Henschoten en De Hoogt en De Laagt zijn te rekenen. Deze landgoederen- en buitenplaatsengordel kreeg met name vanaf de achttiende eeuw gestalte, toen welgestelden in toenemende mate belangstelling kregen voor het

gebied van de Utrechtse Heuvelrug als woonomgeving. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Verder waren de natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht.h De buitens die zo -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteel- gestalte kregen, omvatten soms ook boerderijen die hun landerijen in het beekdal van de Luntersche of Heiligenbergerbeek hadden.
Het gebied sluit aan de noodzijde aan op het landgoed De Treek dat onder de Gemeente Leusden als GBW LEU2 is beschreven. De hoofdstructuurr vormt een reeks hoeven langs de Ravesloterweg op de overgang van het zand van de heuvelrug naar de vallei. De boerderij de Meent fungeert als blikpunt van de Meentweg. De boerderij Zeisterweg 72 heeft dezelfde functie. Het geheel maakt deel uit van een afwisselend coulissenlandschap kenmerkend voor veel landgoederen. Aan de overzijde van de Zeisterweg ontstond in 1905 de buitenplaats De Heygraeff op enige afstand ten westen van het dorp Woudenberg op de flank van de Heuvelrug. Waar de bebouwing uit de beginperiode, bestaande uit een grote villa en een poortwachterwoning en andere woningen nog aanwezig is, resteert er van de oorspronkelijke tuinaanleg van dit voormalige buiten thans vrijwel niets meer. In 1965 namelijk werd er op het buiten een zwakzinnigeninrichting gevestigd, waarna het ongeveer 6.5 hectare metende terrein voor een groot deel werd volgebouwd. Het deel ten noorden van de Zeisterweg hoort sinds 1941 tot het landgoed NV De Treek-Henschoten, waartoe ook het gebied ten westen van de Doornseweg behoort.

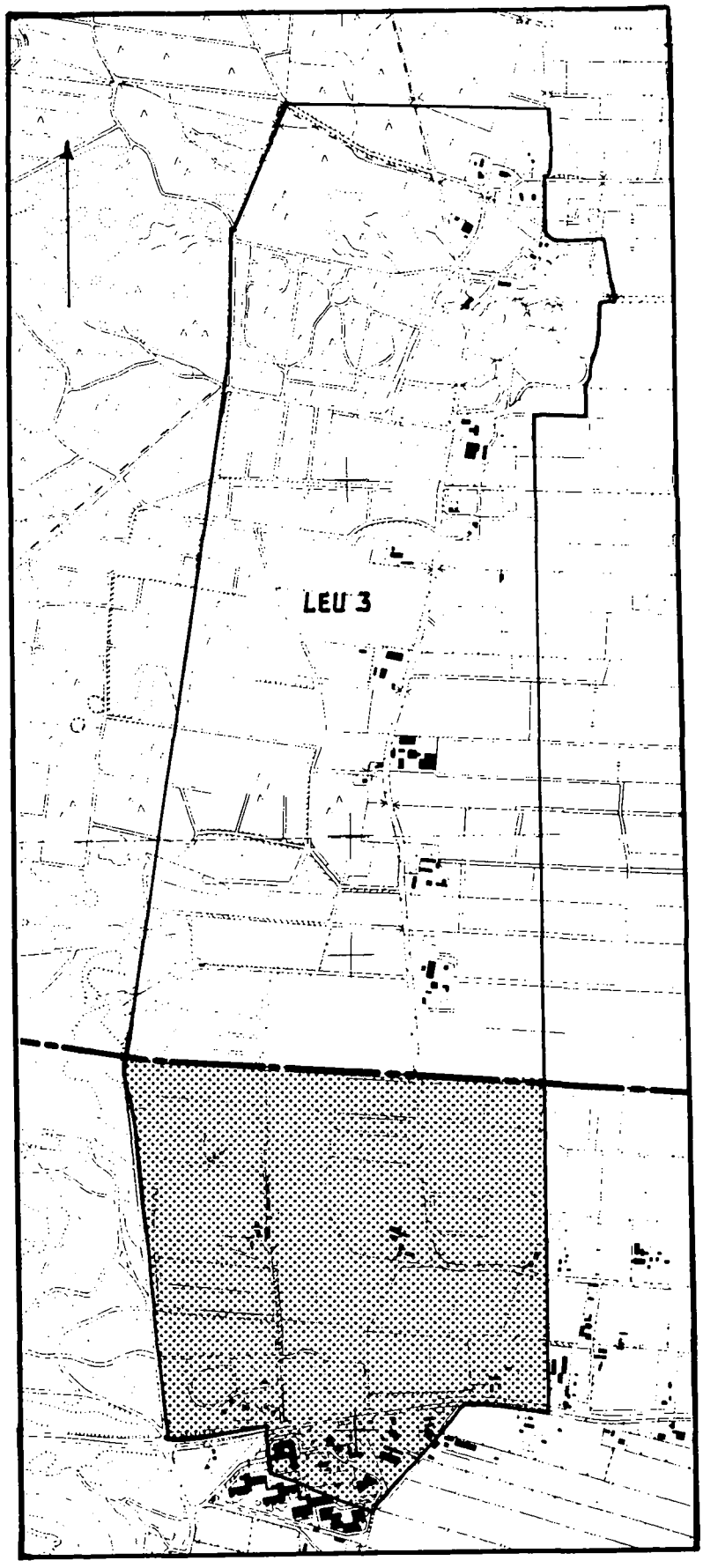

Afb. 9 De buitenplaatsen De Treek en De Heygraeff

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : WDB GBW 5
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : Lambalgen, Scherpenzeel
gebiedstype : buitenplaatsengebied
inv. datum : 30 november 1991
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde meierink
aantal MIP-objecten : 4
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Belonje 1967, Beaufort 1972,

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied van bijzondere waarde GBW WDB 5 omvat het zuidoostelijke deel van de gemeente dat aansluit op de gemeente Scherpenzeel (Prov. Gelderland) en wordt doorsneden door de Grebbelinie die de waarde als Gebied van Bijzondere Waarde versterkt. Het betreft hier een karakteristiek Hoevenlandschap omvat de landgoederen Lambalgen en Scherpenzeel en zet zich voort in het parklandschap van het landgoed Scherpenzeel.
Lambalgen werd aan het begin van de 15de eeuw als erf vermeld. Waarschijnlijk fungeerde het pas sinds de 17de eeuw als buitenplaats. Het droeg ter onderscheid van de verschillende afsplitsingen de naam Groot-Lambalgen en was in bezit was van Jr. Walraven van Arkel, sedert 1637 schout van Amersfoort.In 1808 werd het omschreven als: " hofstede Groot Lambalgen met het Heeren- en groot boerenhuis alsook nog twee aparte huizen genaamd de Kleine Lambalgen met de lanen en singels rondomme alsmede de

wallen en boomen en met bouw- wei- en hooilanden." terwijl het in 1812 werd het omschreven als 'de buitenplaats genaamd Lambalgen met zijn getimmerd, landerijen en bosschen, de huizinge bestaat in vier beneden kamers en twee op de eerste verdieping, keuken, zolder, kelder en andere gemakken, een groote tuin, hakhout en opgaande boomen'. De nog aanwezige structuur van de intussen verdwenen buitenplaats Klein Lambalgen ging bij de grenswijzinging tussen Woudenberg en Scherpenzeel over naar de laatste gemeente. In 1882 werd het landgoed Lambalgen aangekocht door Mr. Herman Royaards van Scherpenzeel. Hierdoor kwamen de beide aan elkaar grenzende landgoederen Lambalgen en Scherpenzeel in een hand en ontstond de eenheid zoals hier als GBW WDB 5 omschreven.
De buitenplaats Lambalgen zelf heeft een trapeziumvormige aanleg omgeven met wallen en sloten. Op de hoek lag het herenhuis is sinds 1953 verdwenen, maar het verlandschappelijkte park binnen de geometrische hoofdstructuur bepaald de inrichting van het landschap. De toegang wordt verleend door een aantal monumentale hekwerken onder 4.3 beschreven. Door de grenswijziging is de hoofdlaan die uitkomt op de weg Woudenberg-Scherpenzeel, waar een 18de eeuws hek de toegang markeert, onder de gemeente Scherpenzeel komen te liggen. De relatie met het omringende tot het landgoed behorende hoevenlandschap komt tot stand door een omvangrijk lanenstelsel, die ook de verbinding vormen met pachtboederijen. Zoals gezegd sluit het landgoed aan de Oostzijde aan op het landgoed Scherpenzeel, waarvan het hoofdelement onder de Gelderse gemeente het huis met door Van Lunteren aangelegd park uit 1859) is gelegen. In de vorige eeuw vormden Lambalgen en Scherpenzeel een geheel.Op de grens van Scherpenzeel en Woudenberg is direct aan de Lunterse Beek het buitentje Beekvliet gelegen. Het geheel betreft een over de provinciegrens reikend landgoed en buitenplaatslandschap waar de invloed van het grootgrondbezit herkenbaar is door rechte lanen en boerderijen en dienstwoningen met luiken in de heraldische kleuren van het wapen van de eigenaren geschilderd. De waarde wordt versterkt door dat door het betreffende gebied een ander gebied van bijzondere waarde, de Grebbelinie loopt, waarmee de waarde wordt versterkt.

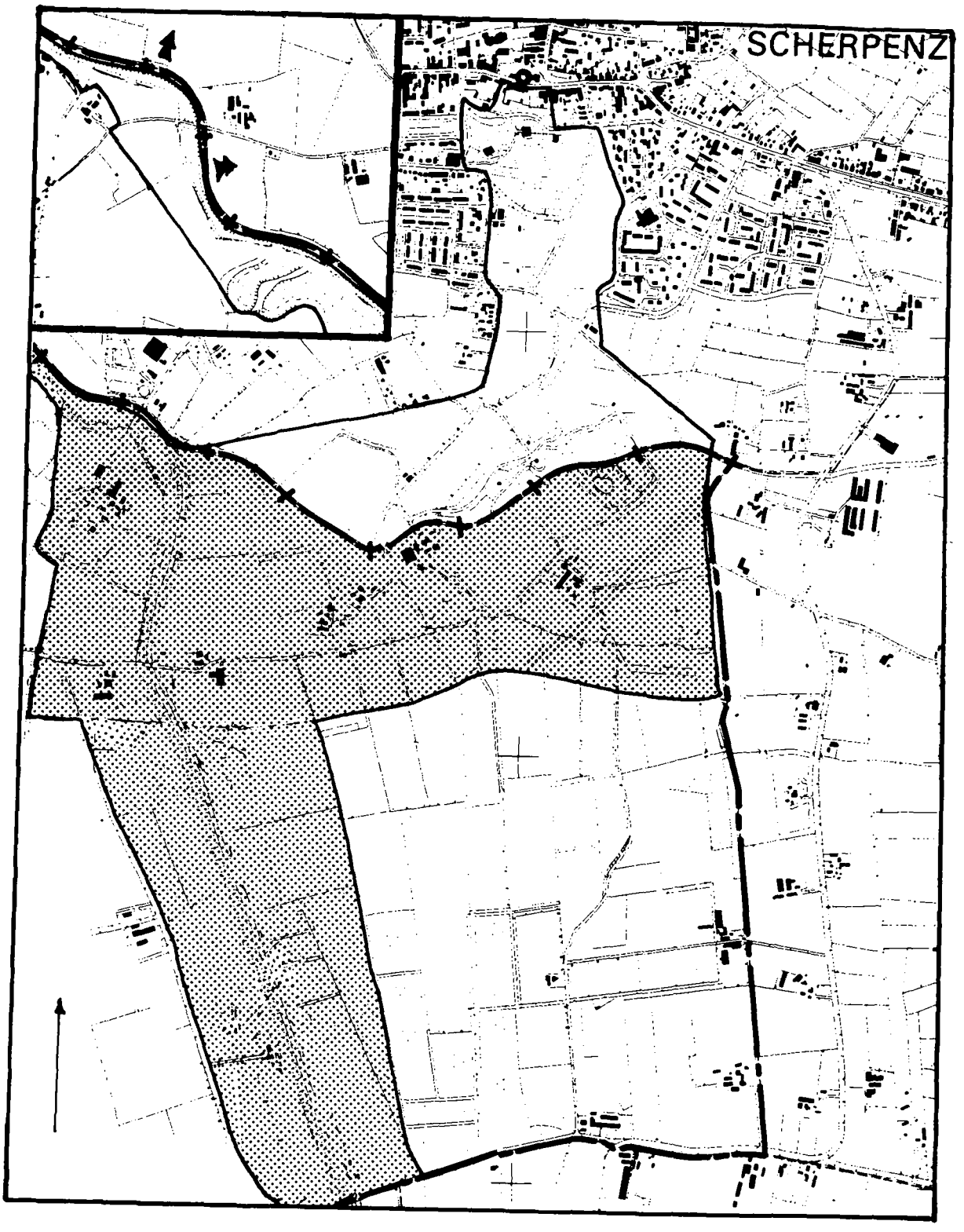

Afb. 10 De buitenplaatsen Lambalgen en Scherpenzeel.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WDB GBW 6
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Woudenberg
naam : Henschoten
gebiedstype : buitenplaatsengebied
inv. datum : 30 mei 19921
inventarisator : B. Olde meierink
foto neg. nr. :
aantal MIP-objecten : 6
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Beaufort 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarde Henschoten (GBW WDB 6) vormt samen met het aansluitende gebied GBW MRN 3 een geheel op de overgang van de heuvelrug naar de Gelderse Vallei.
Juist deze oostelijke helling van de stuwwal was in de vorige eeuw en het begin van de deze eeuw in trek voor de aanleg van buitenplaatsen waarbij het gezicht dat men vanaf de heuverug op de Gelderse vallei had, te volle benutte.
In het gebied onder Woudenberg maakt deel uit van een relatief smalle strook grond die ver in westelijke richting tot aan de gemeente Zeist reikt. Het wordt in het oosten begrensd door de weg Amersfoort-Doorn, terwijl de weg Zeist-Woudenberg het gebied van oost naar west doorsnijdt.
Het gebied ten noorden van de laatstgenoemde weg maakt deel uit van het landgoed Henschoten en het gebied ten zuiden daarvan

behoort tot het gebied van het landgoed De Hoogt-De Laagt dat grotendeels onder Maarn is gelegen en aldaar als GBW MRN 3 beschreven.
De geschiedenis van het gebied van Henschoten gaat terug tot diep in de Middeleeuwen. In 1133 al kwam het westelijk grondgebied van Woudenberg in zijn geheel in bezit bij de St. Laurens-abdij. Deze liet in het bosgebied weliswaar een bisschoppelijke hof bouwen, maar van de uitgestrekte schenking wist de abdij er uiteindelijk slechts 30 morgen (1 morgen = 0.85 hectare) als bouwland te ontginnen: de Henschoter eng. Toen het goed Henschoten met de secularisatie van de kloostergoederen in bezit kwam bij de Staten van Utrecht, bestond het nog altijd enkel uit een smalle strook gecultiveerde grond die werd omsloten door woeste gronden. Het oorspronkelijke bos had aan het einde van de middeleeuwen plaats gemaakt voor heide en (onbegroeide) zandverstuivingen.
De vroegere bischoppelijke hof moet noordoostelijk van de kruising Doornseweg-Zeisterweg hebben gelegen. De boerderij lag aan de rand van de Henschoter eng. In 1637 kwam het goed, in een acte uit de achttiende eeuw omschreven als: "zeekere huysinge erve ende goet, genaemt Heyschoten, synde het vierde part van de gemeente Woudenberg", in bezit van de amsterdamse burgemeester Michiel Pauw. Deze amsterdamse patricier verwierf vrij veel onroerend goed. Grote veranderingen vonden er aanvankelijk echter niet plaats. Pas omstreeks 1830 toen het gebied van Henschoten in bezit kwam van Asch van Wijck, burgemeester van Utrecht, en de Amsterdamse bankier Stoop werden de heidevelden op grotere schaal in ontginning gebracht en bebost.
Het zuidelijke deel kwam in bezit van de familie Stoop, terwijl het noordelijke deel door huwelijk van de kleindochter van de burgemeester, Jonkvrouw C.M. van Asch van Wijck met J.B. de Beaufort,uiteindelijk aan de familie de Beaufort, tevens eigenaar van Den Treek in de gemeente Leusden kwam.
De Beaufort werd ook eigenaar van de zogenoemde pyramide van Austerlitz ten noorden van Zeisterweg. Een uit zand en heideplaggen opgebouwde vierkante piramidevormige heuvel. Dit indrukwekkende aardlichaam werd in 1804 opgeworpen op de kruin van de heuvelrug door Franse soldaten onder leiding van de generaal Marmont. De soldaten waren gelegerd in het nabijgelegen kamp van Zeist. Op de top werd een houten obelisk geplaatst, dat een decennium later werd afgebroken. Op de top werd een vierkant rieten koepeltje gebouwd, dat berijkbaar was via een slingerpad rondom de heuvel. In de loop van de tijd erodeerde de heuvel steeds meer. In 1892, liet de toenmalige burgemeester van Woudenberg J.B. de Beaufort, die eigenaar was, de vervallen pyramide herstellen, terwijl ter herinnering aan de houten obelisk een stenen obeliskachtige toren werd gebouwd, die tegelijk als uitzichttoren dienst deed. Aanvankelijk lag de pyramide immers geheel vrij op de heide, maar in de loop van de 19de eeuw werd dit deel van de heuvelrug steeds meer bebost, waarmee het uitzicht steeds meer afnam.
Vanaf de uitspanning bij de pyramide, Zeisterweg 96, voert een zichtlaan in zuidelijke richting in het intussen beboste deel ten zuiden van de Zeisterweg. Dit zuidelijk deel kwam in 1836 in bezit van de amsterdamse bankier J.B. Stoop. Eveneeens op de kruin van de heuvelrug liet hij op een kleine heuvel de nog

bestaande theekoepel bouwen, waarin de zuilen van de in 1838 gesloopte Beurs van Hendrik de Keyser werden opgenomen. Vanuit de koepel had men in de begintijd een uitzicht over de nog met heide bedekte Heuvelrug en over de Gelderse Vallei.
Rond de koepel werden waarschijnlijk naar ontwerp van J.D. Zocher lanen en padenstelsels aangelegd. In westelijke richting zou een laan zijn aangelegd in de richting van de Utrechtse domtoren, maar deze is door de begroeiing niet te zien. Ten zuiden, even over de gemeentegrens met Maarn verrees de boerderij met herekamer De Hoogt, terwijl westelijk hiervan door J.B. Stoop het jachthuis De Laagt werd gebouwd. Het geheel kan als een ensemble worden beschouwd en wordt onder GBW MARN 3 beschreven.
Op de kruising van de Zeisterweg en de Doornsweg werd in 1897-1903 de buitenplaats Contantiahoeve aangelegd. De buitenplaaats die nu de naam De Viersprong draagt, bestaat uit een grote villa met op de hoek een uitzichtstoren gecombineerd met waterreservoir, een koetshuis en een chalet. De villa beheerst met toren de kruising.
Het gebied maakt deel uit van een binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden, Woudenberg en Maarn gelegen overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een vrijwel aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt.

Afb. 11 Henschoten.

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

3.1 ARCHELOGISCHE TERREINEN

Archeologische terreinen in de gemeente Woudenberg, deels opgenomen opgenomen in:
Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, R.O.B. en Provincie Utrecht, 1987.

1. Grafheuvel (Woudenberg-Austerlitz).
2. Grafheuvel (Maarn-Bergzicht).
3. Resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Groot Lichtenberg.
4. Resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Rumelaer.
5. Resten van het Laat-Middeleeuwse huis Lambalgen.
6. Resten van het Laat-middeleeuwse versterkte huis Groenwoude
7. Resten van het Laat-middeleeuwse huis Bruinenberg

3.2 HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

Een volledige inventarisatie van de historisch-geografische elementen en structuren heeft in het kader van de inventarisatie niet plaats gevonden, we noemen slechts een aantal elementen.

1. Het stratenplan van Woudenberg met het door een sloot omgeven kerhof.
2. De verkaveling van de Ekris en Maarsbergseweg
3. De Grebbelinie
4. De laanstructuren van Lambalgen, Geerestein en andere buitenplaatsen.
5. De schans van Woudenberg aan Stationsstraat
6. Het verhoogde tracee van de spoorweg Amersfoort-Kesteren en het viaduct in de oudehorsterweg

4. BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

4.1. VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

Ten zuiden van de Stationsweg even buiten het oude dorp Woudenberg ligt een deel van een veldschans tussen 1582 en 1590 moet zijn opgeworpen om de wegen vanuit Gelderland te beheersen. De schans bestond, getuige een kaart van 1590 uit een vrijwel vierkante rechthoekige omwalde ruimte, waarvan de diogonaalsgewijs over elkaar gelegen hoeken van bastions waren voorzien. De schans was opgebouwd uit een zware aarden wal en werd door een brede gracht omgeven.
Deze schans maakte geen deel uit van de Grebbelinie, die de gemeente Woudenberg aan de oostzijde van noord naar zuid doorsnijdt. Deze Grebbelinie werd in 1745-1755 aangelegd, om Utrecht te beschermen tegen een uit de oostelijke richting naderende vijand.
Nabij de Broeksloot vindt men de werken aan de Lambalgerbrug, tussen de Lunterse beek en de Broeksloot, een linie van drie baterijen met op de rechtervleugel een hoge lunet. Achter een van deze batterijen verbreedt de linie zich aanmerkelijk. In de punt van de lunet werd in 1940 een kleine beton-kazerne gebouwd.
Op de linkeroever van het valleikanaal vinden we nabij de brug in de Zeggeweg het zogenaamde baterij aan de Roffelaarskade. Deze bestaat uit een batterij die de kade bestrijkt, en een aardwerk bestaande uit twee geisoleerde bastions, die in de keel open zijn. Hoewel een gedeelte in de jaren '60 is afgegraven en de grachten gedempt zijn, kunnen we de beide bastions nog herkennen.

Even ten noorden van de Stationsweg ligt aan de Luntersebeek een betonnen kazemat in 1944 gebouwd in opdracht van de Duitse bezetter. Deze bunker kwam evenals een aantal andere zoals op de Emminkhuizerberg (gem. Renswoude) en in Leusden tot stand in kader van de operatie Pantservuist.

4.2. BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

In het in 1937-1942 aangelegde Valleikanaal werd nabij de Stationsweg een dubbele schutsluis gebouwd. Ook nabij de Zeggeweg vinden we een dergelijke schutsluis.
In het kader van de in particulier initiatief aangelegde weg Leersum-Amersfoort in 1846-47 werden ook een drietal tollen gesticht voor het onderhoud van de weg. In dit kader kwam ook het tolhuis Maarsbergseweg 90 tot stand. Het eenvoudige gewit eenlaags pand met een voorgevel die van dorische pilasters voorzien is.

4.3 VOORWERPEN OP VELDEN, PLEINEN EN STRATEN

Het bekendste object in deze categorie is ongetwijfeld de in 1804 aangelegde pyramide van Austerlitz. Deze werd in 1894 hersteld en voorzien van een bakstenen obelisk die ook als uitzichtspunt dienst doet.
Tot deze categorie behoren de toegangshekken. De toegang tot de buitenplaats Lambalgen wordt verleend door een monumentaal toegangshek bestaande uit met hardsteenbeklede hekposten met een tweevleugelig smeedijzeren hekwerk daterend uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. De hekposten bezitten rocialleversiering en zijn bekroond met Louis XV vazen. Voor het voormalige huis staat nog een smeedijzeren inrijhek met posten bekroond door twee-dimensionale siervazen.
Aan de Ekris staat een inrijhek met hekposten bestaande uit een bepleisterde bakstenen kern, geblokt en alle alle zijden voorzien van brede vlakke pilasters. Ze zijn gedekt door natuurstenen hoofdgestellen. In de posten draaien smeedijzeren hekken met lagere wangen. Dit toegangshek dateert uit de achttiende eeuw en staat niet op haar oorspronkelijke plaats. Waarschijnlijk verleende ze toegang tot het iets verderop gelegen ridderhofstad Groenewoude.
Aan wegen die toegang geven tot het landgoed Geerestein staan eenvoudige hardstenen hekpijlers.
Aan de oprijlanen van de villa De Viersprong aan resp. de Doornse en Zeisterweg staan lage hekpeilers met de aanduiding 'VIER SPRONG'.

4.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Aan de hoek van de Parkstraat en de Maarsbergseweg vinden we in een parkaanleg het gemeentehuis van Woudenberg. Dit gebouw bestaat uit eenv onderhuis waarin de dienstruimtem waren onder gebracht, en een bel-etage waarin de raadzaal en andere meer representatieve vertrekken werden gesitueerd. Vanwege de representativiteit kreeg het raadhuis in de westgevel een octogonale toren met ingesnoerde spits en uivormige bekroning. De toren drukt de hoofdingangspartij met tweevleugelige bordes trap visueeel weg. Ook de noord- en zuidgevel hebben de nodige aandacht gekregen. Karakteristiek zijn de hoge pannen schilddaken met geprononceerde schoorstenen. Het gebouw is in 1936 gebouwd naar ontwerp van de architect H.A. Pothoven uit Amersfoort. Het gebouw werd gebouwd in neo-renaissancestijl, een stijl die op dat moment al geruime tijd niet meer gebruikelijk was.

4.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Iets afzijdig van de doorgaande wegen ligt op een vierkant omgracht terrein de N.H. Kerk van Woudenberg. Deze kerk was voor de hervorming gewijd aan de H. Catharina en was een dochter van Amerongen. De kerk bestond vóór 1808 uit een bakstenen toren en een betrekkelijk laag eenbeukig schip met driezijden geloten koor

met aan de noordzijde een een dwarse aanbouw onder zadeldak waarin de consistoriekamer was ondergebracht. Omdat de kerk omstreeks 1800 te klein werd voor het groeiende aantal kerkgangers besloot men in 1807 het koor af te breken en de beide schipmuren ter plaatse van het afgebroken koor door te trekken zodat een rechthoekige zaalachtige ruimte werd verkregen. De muren van het schip werden ook in westelijke richting doorgetrokken, waardoor de toren ingebouwd raakte. Aan de oostzijde verrees ook een portaal. De kerk kreeg rondboogvenster en werd gepleisterd en gewit. In de jaren 1952/53 vond een grote restauratie en uitbreiding plaats, de consistorie werd bij de kerk getrokken en vergroot tot een dwarspand terwijl ook aan de zuidzijde een dwarspand verrees. Van het oorspronkelijke schip bleven slechts twee beklampte zijmuren bewaard. Bij de restauratie werden zowel kerk als toren ontpleisterd. De bakstenen toren bezit door middel van brede diep hol geprofileerde waterlijst in twee geledingen verdeeld. De onderste geleding van de noord- en zuidmuur bezit verdiepte rechthoekige spaarvelden. Aan de westzijde vind men een segmentbogige ingang met daarboven een driedelig spitsboogvenster. De tweede geleding is voorzien van aanalle zijden spitsbogige teruggemetselde nissen, waarin gekoppelde spitsbooggalmgaten. De toren wordt gedekt door een forse iets ingenomen achtzijdige met leien beklede spits. De gelijkvloerse ruimte was gedekt door een bakstenen kruisribgewelf dat bij de restauratie van 1952/53 werd vernieuwd. Tot de inventaris van de kerk behoren ondermeer een zeskantige preekstoel met toogpanelen waarin opgelegde ruiten die uit het eerste kwart van de 17de eeuw dateren. De preekstoel is voorzien van een kopenren lessenaar in 1708 geschonken door de heer van Lichtenberg.
In de kerk staat een herenbank welke gedeeltelijk uit het laatste kwart van de 17de eeuw dateert.
In toren hangen twee klokken, waarvan de grootste in 1512 door Henricus de Borch werd gegoten, terwijl de kleinsten, getuige het eingszins romaanse opschrift, van oudere datum moet zijn.
Aan de Brinkkanterweg 41 staat een eenvoudig zaalkerkje opgetrokken in kalkzandsteen en baksteen. In 1920 werd de eerste steen voor dit kerkje door J. van Wolleswinkel gelegd.
Aan de Schoolstraat 22-24 staat een witgepleisterd herenhuis van twee bouwlagen onder zadeldak. Dit is de voormalige N.H. Pastorie die in de tweede helft van vorige eeuw moet zijn gebouwd. In aanbouw aan de rechterzijde bevond zich een catechesatielokaal.
Het gebouw Schoutstraat 8-8a is het kerkelijke gebouw Eben Haëzer in eclectische bouwstijl. Het pand werd in 1885 gebouw door de familie Hooft van Geerestein. In 1916 bracht deze het gebouw onder in een kerkelijke stichting.

4.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Aanvankelijk zal men in Woudenberg ook in en rond de N.H. Kerk hebben begraven. In 1827 werd aan de weg naar Zeist buiten het toenmalige dorp een nieuwe begraafplaats aangelegd (Voorstraat 63). Deze Algemene Begraafplaats, die werd aangelegd als begraafplaats van N.H. Gemeente, werd pas in 1870 door de gemeente Woudenberg overgenomen.

Het oudste deel bestaat uit een door een gedeeltelijk door een sloot omgeven verhoogd terrein dat met haar as schuin op de Voorstraat is gesitueerd. In de as van de rechtlijnige aanleg liggen achtereenvolgens een ovaal plein en het in 1935 gestichte graf van de familie Hooft van Geerestein. Links hiervan ligt de grafheuvel van de familie De Beaufort. De graven in noordoostelijke deel van de begraafplaats zijn exedra-achtig gegroepeerd (Snijders-Van Suchtelen 1989, G 115)

4.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Aan de in 1886 geopende spoorlijn Amersfoort-Kesteren staat nog een deel van het station Woudenberg-Scherpenzeel. Het betreft hier het in Neo-Hollands-renaissancestijl opgetrokken stationschefswoning. Het stationsgedeelte is gesloopt(Spoorlaan 4). Bewaard gebleven is ook een opslagplaats. (Spoorlaan 2) Tot de spoorlijn behoren ook de twee wachtposten Brinkkanterweg 9 en Stationslaan 178. Aan de 'achterzijde' van het station, aan de Parallelweg vinden we het in beton en baksteen opgetrokken gebouw van de Cooperatieve Aan- en Verkoopvereniging Woudenberg.
Aan de Voorstraat 12 staat het in 1914 als kantoor voor de rentmeesterij 'Het Schoutenhuis' gebouwde pand op een T-vormige plattegrond. Het in neo-hollandse-renaissancestijl gebouwde pand herinnert aan zijn voorganger: het huis van de schout van Woudenberg.

4.8 GEBOUWEN VOOR LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Aan de Geeresteinselaan 20 kwam op initiatief van de familie Hooft van Geerestein aan het eind van de vorige eeuw een schoolgebouw in zeer rijk gedecoreerde chalet-stijl tot stand. Het pand Schoolstraat 2 is een langgerekt functioneel gebouw met meerdere klaslokalen.

4.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

Onder de gemeente Woudenberg kennen we een aantal horeca-gelegenheden. De oudste is waarschijnlijk de uitspanning de pyramide van Austerlitz aan de Zeisterweg 98. In het tegenwoordige gebouw dat in later tijd sterk werd uitgebreid is het eind negentiende eeuwse pand bewaard gebleven. Dit geldt ook voor het Stationskoffiehuis van Schimmel.

4.10 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

De gemeente Woudenberg kende in de middeleeuwen een aantal kastelen waarvan Geerestein nog als buitenplaats heeft kunnen handhaven. Van Groenwoude is nog het bouwhuis en een deel van de gracht behouden gebleven. Lambalgen is waarschijnlijk eerst in de zeventiende eeuw ontstaan.
Aan de Geeresteinselaan bevindt zich de ridderhofstad Geerestein. De Geeresteinselaan is de vroegere oprijlaan naar het kasteel. De ridderhofstad moet aan het eind van de veertiende eeuw zijn gesticht. Het tegenwoordige hoofdgebouw bestaat uit een zestiende-eeuws huis van twee bouwlagen op een U-vormige plattegrond en voorzien van topgevels.
Omstreeks 1645 is de binnenplaats die naar het oosten was gewend, ingevuld met een blokvormig bouwlichaam van twee bouwlagen onder een schilddak, dat ten opzichte van het oorspronkelijke huis iets naar voren springt. Deze hoofdvorm is tot op heden bewaard gebleven. Bij een verbouwing tussen 1730 en 1745 kreeg het middenrisaliet een kuifstuk en werd het huis gepleisterd. In 1834 onderging het huis een ingrijpende gedaanteverandering.
Het voorplein wordt geflankeerd twee langgerekte bouwhuizen, die uit achttiende eeuw dateren. Ze zijn in 1834 ook gepleisterd en van imitatievoegen voorzien.
Aan de Ekris bevond zich de voormalige ridderhofstad Groenewoude, gesticht in het begin van de vijftiende eeuw door Willem van Groenewoude. Van het in 1838 gesloopte hoofdgebouw, dat gezien de detaillering waarschijnlijk in het eerste kwart van de 17de eeuw tot stand kwam, is nog een deel van de omgrachting bewaard gebleven. Het voorplein dat vanaf het zuiden toegankelijk is, kende slechts aan de westzijde bebouwing. Dit is het nog bestaande laat 17de eeuwse bouwhuis. Het is een langgerekt rechthoekig bepleisterd bakstenen gebouw onder een pannen zadeldak. De lange zijden zijn geleed door pilasters. In het midden van de pleingevel een rondbogige toegangspoort voorzien van een steen met het wapen van Woudenberg en en het jaartal 1696. Waarschijnlijk behoort de hiervoor onder 4.2. besproken toegangshek tot deze ridderhofstad.
In het zuidoostelijk deel van de gemeente ligt de buitenplaats Lambalgen waarvan het herenhuis in 1953 door brand werd verwoest en niet meer opgebouwd. Lambalgen wordt weliswaar in 1415 reeds in de bronnen vermeld, maar waarschijnlijk pas in de zeventiende eeuw zal op Lambalgen een buitenhuis zijn gebouwd. Het afgebrande huis was een vijfassig blokvormig gepleisterd herenhuis van twee bouwlagen onder zadeldak en dateerde waarschijnlijk uit het begin van negentiende eeuw. Het koetshuis onder pannen zadeldak bleef in enigszins verbouwde toestand bewaard.
Ook de parkaanleg is in grote lijnen nog aanwezig. Deze bestaat uit geometrische hoofstructuur bestaande uit een aantal eiken- en beukenlanen.
Ten zuidoosten van het huis is nog een klein bos aanwezig waarin een geometrisch padenpatroon is te herkennen. In de vorige eeuw is het terrein rond het huis verlandschappelijkt. Een in het eerste kwart van deze eeuw gebouwde boswachterswoning onder rieten tentdak fungeert als 'point de vue'.

Aan het einde van toegangslaan staat een groot toegangshek met hardstenen pijlers bekroond met vazen. Dit hek dateert uit het derde kwart van de achttiende eeuw. Voor het voormalige huis vinden een kleiner, ijzeren hek daterend uit het eerste kwart van de negentiende eeuw. Deze hekken zijn hiervoor onder 4.2. reeds behandeld.
Op de hoek van de Doornseweg en de Zeisterweg ligt de buitenplaats De Viersprong, vroeger de Constantiahoeve geheten. Het hoge in eclectische stijl gebouwde landhuis heeft een hoektoren waarin een waterreservoir is ondergebracht. Het werd in 1897 gebouwd door de familie Asch van Wijck. Bij het landhuis staat een koetshuis in dezelfde stijl en een chaletlandhuis wat van jongere datum zal zijn.
Ten zuiden van de Zeisterweg ligt op de flank van de Utrechtse heuvelrug de zogenaamde koepel van Stoop in de nabijheid van een onder de gemeente Maarn gelegen boerderij liet de bankier Johannes Bernardus Stoop (1781-1856) deze ronde koepel bouwen. De gevels zijn uitgevoerd in bepleistering met blokimitatie. Het met leien bekleedde dak dat door zes natuurstenen Toscaanse zuilen wordt ondersteund heeft een overstek. Aan de noordzijde bevindt zich de toegang.
Westelijker aan de oude weg naar Utrecht ligt de buitenplaats Het Witte Huis (Zeisterweg 106). Deze bestaat uit een witgepleisterd landhuis van twee bebouwlagen op een vrije plattegrond. Achter het landhuis staan het eveneens gepleisterde koetshuis, schuur en een veelzijdig gebouwtje wat mogelijk als schaapskooi heeft dienst gedaan.
Tot de gemeente Woudenberg hoort ook het koetshuis van de onder Leusden gelegen buitenplaats De Boom. Terzijde van de naastgelegen boerdeij werd in 1927 een jachthuis gebouwd dat een zeer rijke neo-renaissancebetimmering kent.

4.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Van de oudere dorpsbebouwing van Woudenberg, die een sterk agrarisch karakte droeg is weinig bewaard gebleven we noemen de tot twee woningen verbouwde dorpsboerderij Burgwal 6 waarachter een houten tabakschuur is gesitueerd. Het is niet duidelijk of er vroeger als nevenbezigheid een agrarisch bedrijf werd uitgeoefend.
Er is voor gekozen de objecten typologische naar bouwmassa in te delen. De panden in de kern van Woudenberg zijn te verdelen in:
-**vrijstaande diepe huizen** met de nok haaks op de straatwand (vrijwel altijd eenbeukig)
-**dwarse huizen** met de nok evenwijdig aan de straatwand
-**vierkante huizen**
-**huizen met een dwarsgeplaatst achterhuis op L-of T-Vormige plattegrond.**

Verder zullen een aantal specifiek voor de periode 1850-1940 gebruikelijke gebouwtypen onderscheiden worden. We noemen de villa's, herenhuizen, buitenhuizen, landhuizen, middenstandswoningen en arbeiderswoningen.
Tot de diepe huizen kan men de tweebeukige wachterswoningen aan de Brinkkanterweg 9 en de Stationsweg 178 rekenen. Ze zijn

hierboven reeds behandeld. Ook het pand Ekris 70 en Vieweg 1 zijn ook vrij staande diepe huizen.
Woudenberg kent in Voorstraat Dorpsstraat 8 een rijk gedecoreerde representant van het dwarse type. De Voorstraat kent nog meer van deze panden maar deze zijn intussen zwaar verbouwd. Het zijn huizen waarbij de lange zijde aan de straat is gesitueerd en de nokrichting evenwijdig aan de straat is gesitueerd.
In Woudenberg vinden we geen woningbouwcomplexen van voor 1940. Een blok van drie woningen is het zeer vervallen Kerkstraat 1-3. Woudenberg telt slechts weinig villa's: aan de Maarsbergseweg 30-32 staat een imposante villa van twee bouwlagen uit het eind van de vorige eeuw, dat gebouwd is als notarishuis. Aan de Stationsweg 12 en 32 staan villa's uit het einde van de vorige eeuw. Een kleiner herenhuis uit 1918 is het pand Maarsbergseweg 13. Stationsweg 188 en 190-192 behoren hier ook toe. In de jaren '30 verrezen het complex dubbele herenhuizen langs de Stationsweg 166-176.Het pand Stationsweg 137 betreft een villa voorzien van een torenvormige aanbouw.
Tot de categorie arbeiderswoningen kunnen we Stationsweg 141-143 rekenen.

4.12. BOERDERIJEN

De meeste boerderijen zijn gesitueerd buiten de kom van Woudenberg, verspreid in het buitengebied. De boerderijen staan vaak aan de kop van de kavels. Het woongedeelte is dan aan de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte naar de landbouwgronden gekeerd. Een groot aantal boerderijen zijn echter ook vrij op het erf geplaatst om de meest functionele situatie te creeren.
Boerderijen verenigen zowel woon-, stal- en tasfunctie onder een dak. Op het erf staan functioneel gegroepeerd schuren, kapbergen en andere bijgebouwen. Uit grootte, materiaalgebruik, plattegrond en situering van vensters en deuren en detaillering is de ontwikkeling van de bedrijfsvoering en de behoefte van de gebruikers aan representativiteit te herleiden.
De boerderijen bezitten in het algemeen een skelet van ankerbalkgebinten en zijn veelal driebeukig. In het voorste deel van het huis vond het wonen en slapen plaats en in het achterste deel de bedrijfsvoering: stalling van vee links en rechts van de deel en het tasten van landbouwproducten op de zolder. Deze vorm, waarbij alle functies onder een dak zijn verenigd noemt men een langhuisboerderij. De langhuisboerderijen in Woudenberg dateren vrijwel allen uit de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Een ouder voorbeeld is waarschijnlijk Zeisterweg 57. Fraaie voorbeelden zijn te vinden aan de Oudenhorsterweg, Laagerfseweg en Lambalgseweg.
Woudenberg kent slechts twee dwarshuisboerderijen en wel Maarsbergseweg 67 uit 1877 en Maarsbergseweg 47 daterend uit de jaren rond de eeuwwisseling.

4.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

Aan de Stationsweg 160 staat het in 1938 gebouwde fabriekscomplex van de zuivelfabriek de Volharding. Het is een aaneenschakeling van diverse bouwblokken met platte daken. Geheel rechtsachter staat het ketelhuis met schoorsteen.
Tot de categorie nutsbedrijven hoort de watertoren aan de Stationsweg 269. Deze werd in 1937 gebouwd door de N.V. Veenendaalse Waterleiding Maatschappy te Veenendaal naar ontwerp van A.A.(?) Willems (?). Het betreft hier een een zeskantige toren van ruim 29 meter hoog opgetrokken in gewapend beton, rondom bekleed met éénsteensmetselwerk. De kap van de toren werd uit gevoerd in gewapend beton. Het gebouw bezit 6 bouwlagen met daarboven een overkragend expansievat.Het geheel wordt gesteund door gebogen steunberen.

5 INVENTARISATIE VAN BOUWKUNDIGE OBJECTEN

5.1. TOELICHTING

Per object zijn diverse gegevens vermeld, waaronder identificerende, historische en technische, alsmede een omschrijving, een categorie-indeling en een motivering waarom het object in de inventarisatie is opgenomen.

De motivering is verwoord volgens standaard-formuleringen. De erbij vermelde cijfers geven de mate aan waarin een en ander van belang is (aflopend van 1 tot 5, van zeer groot tot niet).

De indeling van de waarde in categorieën (aflopend van 1 tot 3) loopt in feite vooruit op de selectie-fase. Er is gekozen voor het reeds nu maken van zo 'n indeling om snel te kunnen inspelen op behoudskwesties en ter stimulering van een gemeentelijk monumentenbeleid.

De categorie-indeling is als volgt:
1: zeer waardevol op gemeentelijk niveau; van monumentale betekenis;
2: waardevol op gemeentelijk niveau; van beeldbepalende betekenis;
3: van enige waarde op gemeentelijk niveau; van beeldondersteunende betekenis.

Omtrent de zeldzaamheid van het object is nog geen uitspraak gedaan, wél omtrent de gaafheid. Met gaafheid is aangeduid in hoeverre een object zich nog in de originele toestand bevindt. De volgende onderverdeling naar type gaafheid is gemaakt:
- gaafheid wat betreft de directe omgeving;
- gaafheid wat betreft de hoofdvorm;
- gaafheid wat betreft de detaillering.

Afkortingen
Inventar. = inventarisatie
Bijz. gebied = gebied met bijzondere waarden
Bouwk. staat = bouwkundige staat
Bouwj. = bouwjaar
Bouwj. verb. = datum verbouwing
Oorspronk. functie = oorspronkelijke functie
Vindplaats bouwtek. = vindplaats bouwtekeningen
Foto neg. nummer = fotonegatief nummer